

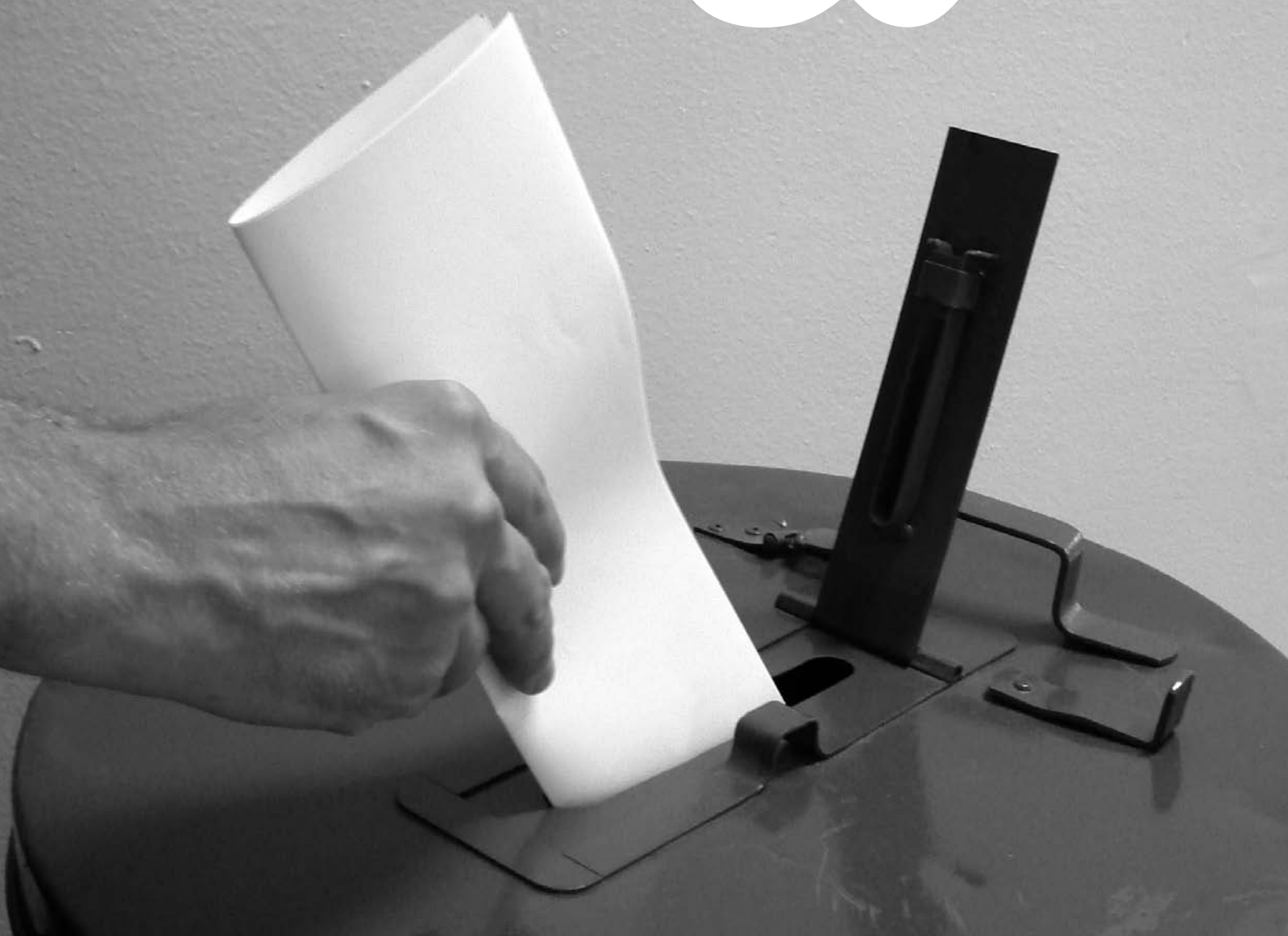
jaargang 36 - prijs € 5,40 - december 2006

8

Parlementaire democratie

Maatschappij & Politiek

vakblad voor maatschappijleer

I N H O U D

- 4** **Het gaat weer 'donderkeilen' in Den Haag**
De verkiezingsuitslag nader belicht
- 7** **Scholierenverkiezing is beste opiniepeiler**
Analyse van stemgedrag van leerlingen
- 10** **Het circus doorgeprik**
Verkiezingswetenschap over politici en campagnes
- 14** **Links en rechts springlevend**
De bruikbaarheid van de klassieke politieke tweedeling
- 17** **Leerling kiest**
Vorbereiding leerlingen op verkiezingen
- 19** **Naar Den Haag**
Verslag van excursieprogramma De Haagse Tribune
- 21** **Linkse methoden, rechtse praktijken**
HP/De Tijd en het rode schoolboekencomplot
- 26** **Afscheidsbrief Harold Drost**

R U B R I E K E N

- 3** **Geknipt & geschoren**
- 23** **Grom**
- 24** **Recensie**
Blikopener
- 27** **Lesmateriaal**
Buzz the World
- 28** **NVLM**
- 29** **Signalementen**

(Foto: Bert Spiertz)

Redactioneel

Op 22 november gaf ik les aan studenten van een lerarenopleiding Maatschappijleer. Hadden ze al gestemd? Enkel nog niet omdat ze er nog niet uit waren. Waar de keuze dan tussen ging, wilden de anderen weten. 'Marijnissen of Wilders en als ik daar niet uitkom de Partij voor de Dieren.' Mijn klomp brak en brak in duizend stukken toen dat antwoord niet tot algemene hilariteit leidde. Als docent moet je je verre houden van politieke manipulatie, maar dat hoeft in het gezelschap van hbo'ers die zichzelf, terecht of niet, als volwassenen beschouwen niet te betekenen dat je amechtig je mond moet houden. Ik paste wel op mijn woorden, sprak niet van peroxide islamofobie, noch van carnavalsboerka's en vroeg waarom Wilders en Marijnissen beiden aantrekkingskracht uitoefenden. 'Die zeggen tenminste duidelijk waar het op staat.' Maar als de ene zegt waar het op staat en de ander doet dat ook, dan moet een van beiden toch volstrekt ongelijk hebben? 'Nee', merkte een slimmerik op, 'ze zeggen allebei waar het op staat, maar over verschillende onderwerpen'. Ik geloof niet dat de ontideologisering van veel jongeren ooit beter is verwoord. Voer voor overdenking. Voor u, maar ook voor politici en campagneleiders. We hebben grote moeite gedaan om de verkiezingsuitslag in dit nummer mee te nemen. Driekwart van de inhoud werd voor 22 november geschreven, geredigeerd en gezet. Jan de Kievit analyseerde de betekenis van de begrippen *links* en *rechts* ruim voor die datum, in een stuk dat menig docent graag voor zijn leerlingen op het kopieerapparaat zal leggen. In september ontmaskerde *HP/De Tijd* het rode schoolboekencomplot. Tijd (De Tijd?) voor een heksenjacht? Lees hoe een jacht op rode olifanten slechts met een afgeschoten mug huiswaarts keerde. Dat en meer, geschreven voor 22 november. Lees op de pagina's die we tot de tweeëntwintigste uit handen van de drukker wisten te houden de commentaren van Philip van Praag en Coen Gelinck op de verkiezingsuitslag en voel aan het papier, ze zijn nog heet van de naald!

Hans van der Heijde

Kleinere klassen, hogere salarissen

Leraren willen een hoger salaris en kleinere klassen. Dat blijkt uit een enquête van de Algemene Onderwijsbond (AOB) onder 2.400 docenten. Ook zijn de ondervraagden zeer ontevreden over Onderwijsminister Maria van der Hoeven: ze geven haar een vier als rapportcijfer. Ruim 50 procent van de docenten wil kleinere klassen. Dat verlaagt volgens de leraren de werkdruk en verhoogt de kwaliteit van het onderwijs. De roep om kleinere groepen is het grootst in het voortgezet onderwijs. Tweederde van de docenten is het zat om les te geven aan bomvolle klassen en klaagt over een hoge werkdruk. Soms voelt het alsof ik een volledige baan heb, terwijl ik maar voor een deel wordt betaald', aldus een partimedocent. Uit de enquête blijkt dat 35 procent van de docenten meer wil verdienen. De ondervraagden zijn tegen prestatiebeloning; ze eisen salarisverhoging voor alle leerkrachten. Bijna 20 procent wil minder managers op school. Tot slot vinden leraren het ook belangrijk dat ze een beter schoolgebouw krijgen: een eigen werkplek, ruimere lokalen en airconditioning. In de enquête werd ook naar de politieke voorkeur van het onderwijzend personeel gevraagd. De PvdA staat bovenaan en kan rekenen op 34 procent van de stemmen. De SP staat op de tweede plaats: 28 procent kiest voor deze partij. GroenLinks staat met 13 procent van de stemmen op de derde plaats. De ondervraagden hadden veel kritiek op de maatregelen die het kabinet-Balkenende de afgelopen jaren heeft genomen. (Bron: de Gelderlander, 20 oktober 2006)

Examen in januari

Het Ministerie van Onderwijs start een proefproject waarbij scholieren in januari al eindexamen kunnen doen. Pleincollege Bisschop Bekkers in Eindhoven is een van de vier havo/vwo-scholen in het land die hieraan meedoen. De vraag naar meer flexibele examens komt van schoolleiders uit het voortgezet onderwijs. Het grote voordeel is dat leerlingen zo sneller hun studie afronden. Aan het proefproject nemen ook elf vmbo-scholen deel. Het ministerie werkt ervoor samen met Cito en de IB-groep. Normaal doen scholieren eindexamen in mei. Afdelingsleider Rene Kusters van het Bisschop Bekkers 'Het is een regeling ten dienste van de leerlingen. Organisatorisch is het voor onze school een sprong in het diepe, maar we doen er toch graag aan mee.'. Ongeveer veertig leerlingen hebben interesse voor vervroegd examen in een of meerdere vakken. Erg goede leerlingen kunnen nu sneller doorstromen naar het hoger onderwijs. 'Vorig jaar hadden we een leerling die in het voorjaar al college ging volgen bij de Technische Universiteit Eindhoven', zegt Leopold van Stokkum, docent Natuurkunde. De IB-groep is verantwoordelijk voor de verspreiding van de examens, Cito stelt ze samen. 'Het is inderdaad extra werk op het gebied van examenproductie, maar het is ook een belangrijke ontwikkeling', vindt Cito. (Bron: Eindhovens Dagblad, 30 oktober 2006)

Minimaal miljard euro voor verbetering scholing

Alle partijen trekken minimaal een miljard euro uit om het onderwijs te verbeteren. Het meest ambitieus is GroenLinks met een extra budget van 3,4 miljard euro, het minst investeert de Christenunie met 0,9 miljard euro. D66 profileert zich als onderwijspartij met een extra investering van 2,8 miljard euro. Opvallend is dat vrijwel alle partijen dezelfde knelpunten aanwijzen: de kwaliteit van leraren, de uitval van (v)mbo-leerlingen en de financiering van

het hoger onderwijs. De verschillen zitten vooral in de oplossingen. Maar ook daar zijn veel overeenkomsten. Zo kiezen vrijwel alle partijen voor minder Haagse regels, meer prestatieprikkels en behoort het streven naar schaalvergroting (het samenvoegen van scholen) tot het verleden. In de hoop meer Nederlanders voor een baan in het onderwijs te interesseren, kiezen alle partijen behalve de ChristenUnie voor hogere lerarensalarissen. CDA, PvdA, VVD, GroenLinks en D66 doen dat in de vorm van prestatiebeloning. PvdA, GroenLinks en D66 kiezen er daarnaast voor leraren die lesgeven in moeilijke omstandigheden, zoals op achterstandscholen of in tekortvakken, extra te belonen. De SP wil een algehele verhoging van de lerarensalarissen. PvdA, D66 en Christenunie investeren in gesubsidieerde banen om conciërges en onderwijsassistenten voor scholen te behouden. Voor de hoge schooluitval hebben partijen uiteenlopende oplossingen. VVD, GroenLinks en D66 willen dat leerlingen met problemen een speciale coach krijgen. Bijna alle partijen kiezen voor een leerwerkplicht voor jongeren tot 23 of 27 jaar. Opvallend punt is ook dat CDA, PvdA en SP de schoolboeken in het voortgezet onderwijs voor ouders gratis willen maken. PvdA, VVD, GroenLinks en D66 investeren in brede scholen, waar naschoolse opvang en andere activiteiten in de school plaatsvinden. Geen van de partijen stelt grote stelselwijzigingen voor, zoals in de afgelopen decennia gebruikelijk. Net als minister van Onderwijs Maria van der Hoeven zijn de partijen het erover eens dat het onderwijs de komende vier jaar bij 'rust en ruimte' is gebaat. (Bron: de Volkskrant, 1 november 2006) [MC]

Het gaat weer 'donderkeilen' in Den Haag

PHILIP VAN PRAAG

Een dag na de recente Tweede Kamerverkiezingen schreven kranten over 'de schade van de verkiezingen', 'een onzekere toekomst', 'een politieke aardverschuiving' en 'een moeilijke formatie'. In deze analyse plaatst politoloog Philip van Praag de verkiezingsuitslag van 22 november in historisch perspectief en vraagt hij zich af of deze verrassende uitslag wel zo aantrekkelijk is.

Menig parlementair verslaggever keek rond 1990 met heimwee terug naar de jaren zeventig. *Volkskrant*-journalist Jan Tromp verzuchtte in een bundel van de Parlementaire Persvereniging: 'Ach Here in de hemel, laat het nu eens ophouden te miezeren. En laat het donderkeilen als in uw beste dagen'. De tamme Paarse jaren dienden toen nog te komen. De saaiheid van de Nederlandse politiek was met de komst van Pim Fortuyn als bij donderslag verdwe-

nen. Met de verkiezingen van 2006 lijkt de smeekbede van Tromp verhoord en zijn we terug bij het donderkeilen uit de jaren zeventig. Sinds de jaren van Joop den Uyl en Dries van Agt hebben links en rechts niet meer zo scherp tegenover elkaar gestaan.

De Nederlandse kiezers blijken nog steeds op zoek te zijn naar nieuwe gezichten en nieuwe partijen. De recente verkiezingsuitslag is minstens zo ingrijpend als de uitslag van 2002 en leidt ongetwijfeld tot een lange kabinetsformatie. Of het record van 1977 - een formatie van ruim 200 dagen - standhoudt moet nog worden afgewacht, maar ongetwijfeld wordt het een moeizame formatie met onverwachte wendingen.

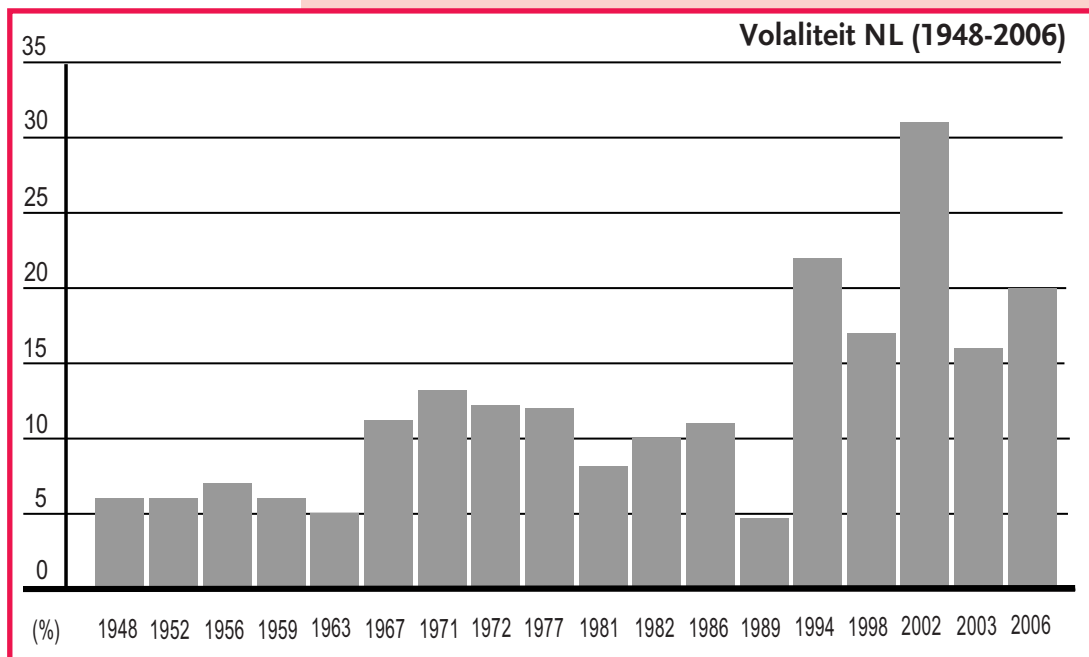
Verleden

Om de betekenis van de recente verkiezingen voor de politieke verhoudingen te interpreteren is het van belang om de uitslag in historisch perspectief te plaatsen. Het gaat dan vooral om de veranderingen in de Tweede Kamer. Mocht na 2002 nog de hoop hebben bestaan dat de sterke fluctuatie in de kiezersvoorkeur slechts tijdelijk was, dan is na de uitslagen van 2003 en 2006 elke twijfel weggenomen.

De door politicologen gebruikte volatiliteitindex geeft aan hoeveel zetels in het parlement als gevolg van verkiezingen van partij wisselen (zie eerste kader pag.5). Sinds de Tweede Wereldoorlog kunnen in Nederland drie perioden worden onderscheiden. Tot 1963 zijn de krachtsverhoudingen tussen de partijen uitermate stabiel; gemiddeld wisselde in de hoogtijdagen van de verzuiling ongeveer vijf procent van de Kamerzetels van partij. Vanaf 1967 komt het electoraat in beweging: nieuwe partijen als D66 en later de PPR boeken opmerkelijke verkiezingsresultaten, de VVD begint aan een geleidelijke opmars en vooral de KVP daalt gestaag. De volatiliteit ligt gedurende ruim twintig jaar op het niveau van rond 10 procent. Vanaf 1994 treedt een nieuwe periode in en stijgt de volatiliteit tot boven de 15 procent, met een uitschieter in 2002 naar ruim 30 procent. De recente uitslag neemt met 20 procent een fraaie derde plaats in.

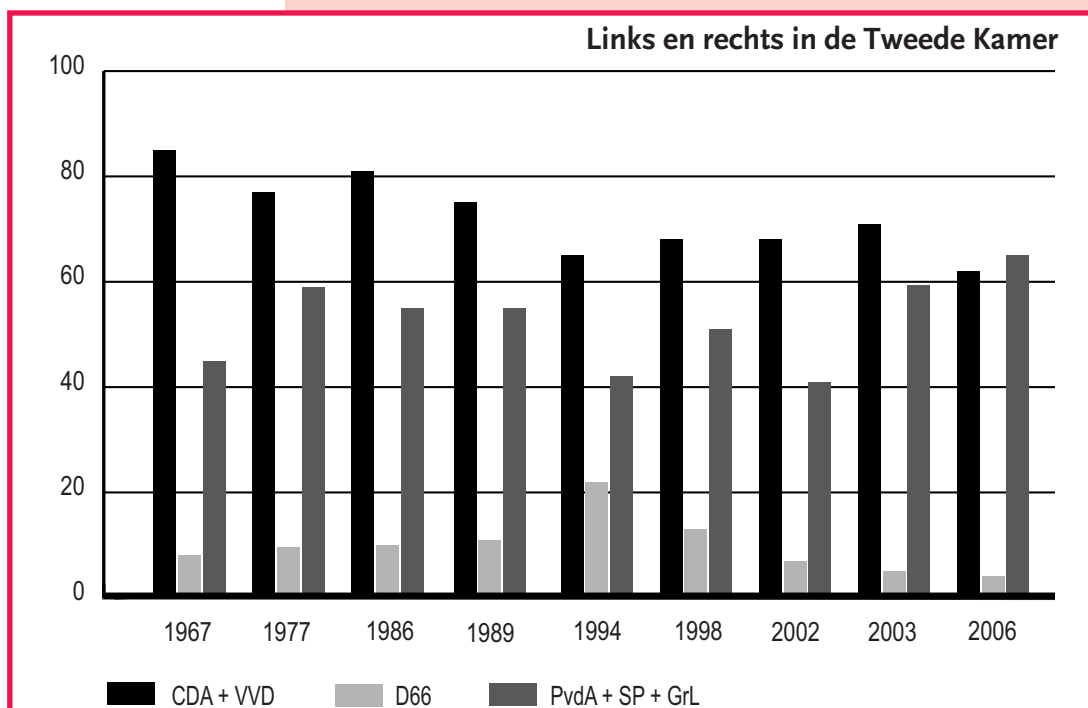
Fluctuaties

De hoge scores sinds 1994 hebben in de eerste plaats te maken met de ge-

steeg afnemende aantrekkingskracht van de twee grote partijen. De uitslagen voor CDA en PvdA blijven steeds ver achter bij de resultaten uit de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw, toen de partijen met enige regelmaat meer dan 50 zetels behaalden. De grote electorale verschuivingen gaan steeds gepaard met het succes van nieuwe partijen, variërend van de Ouderenpartijen in 1994, de LPF in de 2002 en de Partij voor de Vrijheid van Geert Wilders nu. Ook de SP, die pas sinds 1994 in het parlement is vertegenwoordigd, kan men als een nieuwe partij beschouwen.

Achter deze sterke fluctuaties in de aanhang voor de diverse partijen gaan echter ook andere ontwikkelingen schuil die veel minder sterke schommelingen laten zien. De grootste electorale verschuivingen vinden steeds plaats binnen

het blok rechts van het midden en het blok links van het midden. De krachtsverhouding tussen deze twee blokken verandert veel minder sterk. Toch is de ontwikkeling van de laatste veertig jaar opvallend. De meest kabinetten zijn steeds gevormd door CDA en VVD, al dan niet aangevuld met een derde partij. In 1967 beschikte het liberaal-confessionele blok nog over een comfortabele meerderheid van 86 zetels, sinds 1994 is dit blok echter de meerderheid kwijt (zie tweede kader, pag.5). In 2003 hoopten de partijen na het instorten van de LPF de meerderheid weer te heroveren, maar dat mislukte. De uitslag van 2006 is de slechtste die de twee partijen ooit gezamenlijk hebben behaald. Het blok van linkse partijen, exclusief D66, laat de laatste decennia een sterker wisselend beeld zien. De hoop op een linkse meerderheid leeft hier al sinds het begin van de jaren zeventig, maar is eigenlijk nog nooit binnen handbereik geweest. Het gezamenlijke recente resultaat van PvdA, SP en GroenLinks is met 65 zetels wel het beste ooit behaald, maar de linkse lente is nog steeds ver

weg. Een iets ander beeld ontstaat als D66 tot het progressieve kamp wordt gerekend, hetgeen tot 2002 vrij normaal was. Dan blijkt bijvoorbeeld dat men in 1998 over 75 zetels in de Tweede Kamer beschikte, maar de vorming van een progressief kabinet is toen op geen enkel moment een serieuze optie geweest.

Polarisatie

De huidige kabinetsformatie is niet alleen lastig doordat er geen meerderheidskabinet van twee partijen mogelijk is. In (bijna) elk denkbare driepartijen-coalitie gaat het minimaal om CDA en PvdA aangevuld met een derde partij. Deze partijen lijken tot elkaar veroordeeld. Problematisch is vooral dat de

achterban van het CDA niet met de PvdA wil regeren en de achterban van de PvdA eigenlijk niet met het CDA aan een kabinet wenst deel te nemen. Dat beperkt de speelruimte van beide partijen sterk. Op dit punt zit de polarisatie veel dieper dan in de jaren zeventig, toen de kiezers van beide partijen meer bereid waren de realiteit onder ogen te zien.

Mocht een samenwerking tussen CDA en PvdA onmogelijk zijn, dan zou een minderheidskabinet van CDA en VVD of een links minderheidskabinet uiteindelijk een optie kunnen zijn. Aantrekkelijk is dat allerm minst. Dergelijke minderheidskabinetten zullen voor elk voorstel steun bij andere partijen dienen te zoeken. In een gepolariseerde situatie zal dat vaak betekenen dat bij twee of meer kleinere partijen steun moet worden gezocht. Betwijfeld kan worden of dat lang goed gaat. Indien het uiteindelijk binnen een of twee jaar op nieuwe verkiezingen uitdraait zou dat ook uniek zijn. Nog nooit zijn er binnen een periode van ongeveer acht jaar vier keer verkiezingen gehouden. Misschien is saaie politiek toch aantrekkelijker.

Dr. Philip van Praag is als universitair hoofddocent Politicologie verbonden aan de Universiteit van Amsterdam.

Analyse van stemgedrag van leerlingen

Scholierenverkiezing is beste opiniepeiling

COEN GELINCK

Op dinsdag 21 november ging een groot aantal scholieren naar de stembus, op sommige scholen stemde men al een paar dagen eerder. De uitslag van de Scholierenverkiezingen bleek opnieuw grote voorspellende waarde te hebben voor de uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen op 22 november, aldus Coen Gelinck in een *analyse* van de politieke voorkeur van de leerling.

Het Instituut voor Publiek en Politiek (IPP) - dat de Scholierenverkiezingen sinds 1994 organiseert - had de uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen op dinsdagavond nauwkeuriger kunnen voorspellen dan de beste opiniepeilers van Nederland. Bij de volgende verkiezingen zou een prognose op basis van de Scholierenverkiezingen TNS NIPO en Maurice de Hond wel eens buitenspel kunnen zetten.

Opkomst

Voor de Scholierenverkiezingen van 2006 meldden zich ruim 253.000 scholieren aan. Of beter gezegd: de docenten van Nederland meldden 253.000 leerlingen aan. Uiteindelijk hebben 154.161 leerlingen daadwerkelijk hun stem uitgebracht. De op-

komst lag dus vlak boven de 60 procent. Deze opkomst was lager dan bij de verkiezingen in 2003, maar het totaal aantal uitgebrachte stemmen lag een stuk hoger dan de 91.657 stemmen die bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2003 werden uitgebracht; er waren meer leerlingen aangemeld. Waarom de opkomst nu lager lag dan in 2003 is lastig na te gaan: wilden de leerlingen niet stemmen, hebben de docenten te veel leerlingen aangemeld, of is het hen minder goed gelukt om alle leerlingen naar de stembus te sturen?

Uitslagen 2003 en 2006

Partij	SV 2003	TK 2003	SV 2006	TK 2006
CDA	23	44	20	41
PvdA	41	42	31	33
VVD	23	28	19	22
SP	13	9	31	25
Fortuyn	10	8	2	0
GroenLinks	16	8	13	7
D66	7	6	4	3
ChristenUnie	3	3	5	6
SGP	3	2	2	2
PvdD	3	0	6	2
PvdV	-	-	16	9
EénNL	-	-	1	0
overige partijen	8	0	0	0

Zetelaantallen op basis van de Scholierenverkiezingen (SV) en Tweede Kamerverkiezingen (TK) in 2003 en 2006.

Uitslag

De scholieren maakten van de PvdA de grootste partij met 31 zetels. De overwinning was nipt, want de SP

Scholierenverkiezingen op het Gerrit Rietveld College in Utrecht (foto: Bob Karhof).

van Jan Marijnissen kreeg iets minder stemmen, maar ook precies 31 zetels. Op de plaatsen drie en vier staan respectievelijk het CDA met 20 zetels en de VVD met 19 zetels. De vijfde plaats was voor de Partij voor de Vrijheid (PvdV) van Geert Wilders. Wilders haalde maar liefst 16 zetels. Ook de Partij voor de (PvdD) boekte winst. Deze partij verdubbelde haar zetelaantal ten opzichte van 2003 en haalde 6 zetels. De volledige uitslag vindt u in de tabel op pag.7.

Wetmatigheden

Het verband tussen de Scholierenverkiezingen en de verkiezingen van de Tweede Kamer was in 2003 en in 2006 precies hetzelfde. Met de volgende wetmatigheden in de hand zal het IPP in staat zijn bij de volgende Tweede Kamerverkiezingen vrij precies te voorspellen hoe het volwassen electoraat gaat stemmen:

- Het CDA doet het altijd een stuk slechter onder scholieren. Het zetelaantal dat het CDA bij de Scholierenverkiezingen haalt is ongeveer de helft van het aantal dat het bij de verkiezingen zal halen.
- De uitslag van de PvdA bij de verkiezingen ligt heel dicht bij de uitslag van de Scholierenverkiezingen.
- De VVD haalt een paar zetels minder bij de scholieren dan bij de echte kiezers (overigens was dit in de jaren tachtig precies andersom).
- De SP haalt 4 of 5 zetels meer bij de scholieren dan bij het echte electoraat.
- GroenLinks haalt twee keer zoveel zetels bij de Scholierenverkiezingen als bij de echte verkiezingen.
- D66 haalt net een zetel meer bij de scholieren. Overigens is deze wetmatigheid nog vrij nieuw. In de jaren tachtig en het begin van de jaren negentig haalde D66 vaak twee keer zoveel zetels bij de scholieren als bij de volwassenen.
- Bij de ChristenUnie en SGP is de uitslag van de Scholierenverkiezingen vergelijkbaar met die van de gewone verkiezingen.
- Zeer uitgesproken rechtse partijen, in het verleden bijvoorbeeld de Cen-

trumdemocraten, kunnen doorgaans op meer steun onder jongeren rekenen. Bij deze verkiezingen profiteerde de Partij voor de Vrijheid van Geert Wilders van deze wetmatigheid.

In *Politieke & Sociale Vorming* (nu *Maatschappij & Politiek*) van september 1986 constateerde hoogleraar Nederlandse Politiek Jan van Deth deze verbanden ook: 'Er bestaat - ondanks grote schommelingen in de uitslagen - een vaste verhouding tussen de aanhang van partij onder scholieren en de aanhang van dezelfde partij onder volwassenen. Van Deth maakte ook een andere opmerking die nog weinig aan kracht heeft ingeboet: 'Een mogelijke verklaring voor de verschillen in partijvoorkeur tussen scholieren en volwassenen betreft de behoefte van jongeren zich te onderscheiden.' Van Deth constateerde dat scholieren zich minder tot grote gematigde partijen, zoals CDA en PvdA voelen aangetrokken. Hoewel die constatering niet meer opgaat voor de PvdA, is wel duidelijk dat jongeren graag wat uitgesprokener stemmen: vandaar de extra zetels voor SP, GroenLinks en Partij voor de Vrijheid bij de Scholierenverkiezingen. Bij de winst van Wilders heeft misschien ook de opvallende verschijning van Wilders zelf een rol gespeeld.

Dwang

Een deel van de steun voor Wilders onder de scholieren zou ook kunnen worden verklaard door de *zachte stembdwang* die op veel scholen bestaat. Hoewel er geen stemplicht is gaan hele klassen tegelijkertijd stemmen, waardoor ook leerlingen die niet uit zichzelf zouden gaan stemmen toch hun stem uitbrengen. Deze

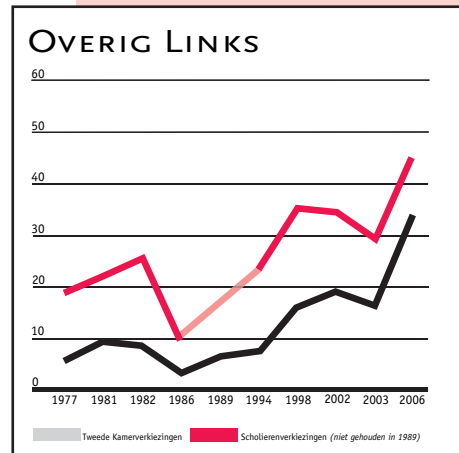
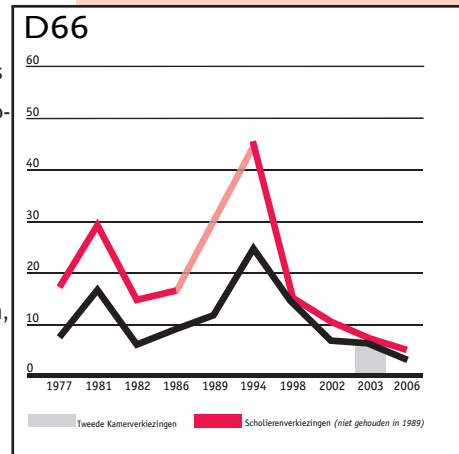
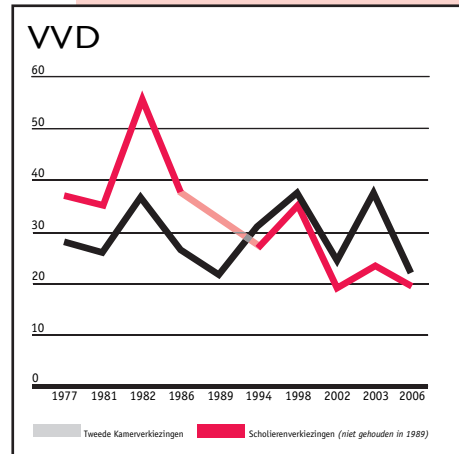
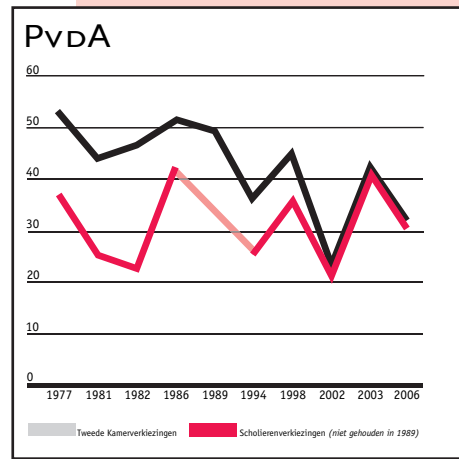
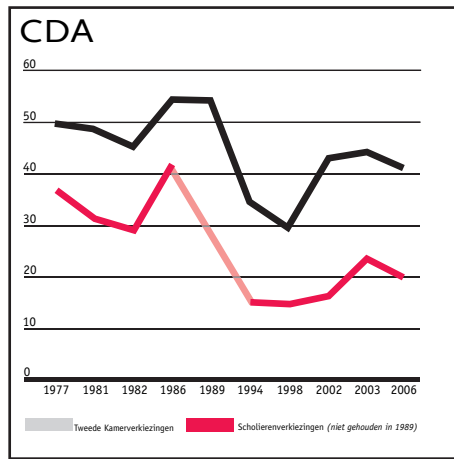
leerlingen stemmen dan blanco of kiezen voor een partij die zich tegen de bestaande politieke partijen afzet. Overigens wordt deze *zachte stemdwangtheorie* weer minder plausibel als we naar de lage opkomst kijken. Ten opzichte van 2003 verloor de PvdA bij de Scholieren-verkiezingen, in vergelijking met de andere partijen, de meeste zetels.

Dit patroon herhaalde zich bij de verkiezingen zelf. De SP haalde ruim het dubbele aantal zetels ten opzichte van de vorige Scholieren-verkiezingen, ook deze trend zagen we op 22 november terug. Als het aan de scholieren had gelegen hadden PvdA, GroenLinks en de SP met gedoogsteun van de Partij voor de Dieren een links kabinet kunnen vormen, maar een echt meerderheidskabinet zou ook dat niet geworden zijn. Meerderheidscoalities van CDA en VVD of CDA en PvdA bleken bij de Scholierenverkiezingen, net als bij de echte verkiezingen, niet mogelijk.

Gevolgen

Zegt het stemgedrag van de scholieren nu iets over hun stemgedrag in de toekomst? Is het stemgedrag onder scholieren vergelijkbaar met dat van jonge kiezers tussen 18 en 24 jaar? Na de verkiezingen verschenen in *De Telegraaf*, op basis van een onderzoek door Maurice de Hond, cijfers over het stemgedrag naar leeftijd. Natuurlijk is het de vraag in hoeverre dat onderzoek een goed beeld van het stemgedrag onder jongeren geeft, maar andere informatie over het stemgedrag van jonge kiezers bij de Kamerverkiezingen 2006 is op dit moment niet voorhanden. Bij kiezers

tussen 18 en 24 jaar haalt het CDA volgens De Hond 28 procent van de stemmen, terwijl dit onder de scholieren ongeveer 13 procent was. De Partij voor de Vrijheid haalde volgens De Hond 3 procent van de stemmen in deze leeftijdsgroep, terwijl deze partij bij de scholieren meer dan 10 procent haalde. Als je De Hond moet geloven lijkt het er dus op dat het uitgesproken stemgedrag van jongeren en de impopulariteit van een partij als het CDA onder scholieren als bij toeval verdwijnt als jongeren 18 jaar worden en mogen stemmen. Conclusie: met het stemgedrag van scholieren kun je het stemgedrag van volwassenen voorspellen, maar veel scholieren zullen misschien toch een andere keuze maken als ze voor het eerst echt in het stembokje of voor een stemcomputer staan. Gelukkig zijn de Scholierenverkiezingen niet alleen een opiniepeiling. Belangrijker is dat de scholieren met representatieve democratie oefenen, dat ze nadenken over politiek en dat ze leren twijfelen tussen politieke partijen: burger zijn in een democratie moet je leren! ■

Het circus doorgeprijkt

RENÉ RECTOR

Frits Wester trok zijn das recht, lijsttrekkers schraapten hun keel en Maurice de Hond kroop achter zijn telefoon. Het verkiezingscircus draaide weer op volle toeren. Waar in de circustent het publiek zich vermaakt, zo is het hier veel kritischer: 'We laten ons niets meer zeggen'. In dit **betoog zet René Rector de verkiezingscampagnes in de schijnwerpers.**

Waarom stemmen mensen op de Partij van de Arbeid of op Geert Wilders? Als Wouter Bos en Jan Peter Balkenende dat nu eens exact wisten! Menig politicus heeft er een lieve duit voor over om te weten wat goed valt bij de kiezer en wat niet. Menig wetenschapper ook - zij doen er onderzoek naar.

De strijd om de kiezer vindt plaats op televisie. Het staat in alle campagneagenda's bovenaan, omdat het *het* massamedium van deze tijd is.

Media

Communicatiewetenschapper professor Jan Kleinnijenhuis volgt de verkiezingen al sinds 1994 en kijkt daarbij naar de rol van de media in de stemmenstrijd: 'We koppelen uitspraken op televisie en in kranten aan de mening van deelnemers aan de opiniepeilingen van marktonderzoeksbureaus. Daardoor kun je goed zien wat het effect van mediaoptredens is op het, weliswaar voorgenomen, stemgedrag van kiezers die dat medium volgen'.

Onderzoekers uit de groep van Kleinnijenhuis analyseren politici in de media. Ze onderscheiden vier manieren waarop politici in het nieuws kun-

nen komen. Allereerst kunnen ze iets inhoudelijks vinden: 'Mijn partij wil een belastingverlaging voor de minder draagkrachtigen.' Dat is waar verkiezingen voor zijn bedoeld. Politici moeten immers beleid formuleren om het land inhoudelijk te sturen. Ze kunnen ook onderwerpen met feitelijke indrukken ondersteunen: 'In Nederland wordt het grootste deel van de belastingen en premies door de minst draagkrachtigen betaald'. Deze twee soorten uitspraken bepalen samen wat de thema's bij een verkiezingsstrijd worden.

Veel verkiezingsgekrakeel gaat echter niet over inhoud. Veel strijd gaat over de vraag wie met wie ruzie maakt. Verbazend veel nieuws gaat over de vierde manier waarop politici in het nieuws kunnen komen: wie doet het goed in de peilingen en debatten en wie niet? Ofwel: wie heeft succes en wie faalt? 'Na het lijsttrekkersdebat in de verkiezingen van 2002 was het nieuws hoofdzakelijk dat Ad Melkert en Pim Fortuyn met elkaar overhoop hadden gelegen. Dat pakte voor Melkert verkeerd uit: hij had zich een slecht verliezer getoond en dat is dodelijk voor je imago. Pim Fortuyn had vervolgens enorm baat bij succes: elke week was het opnieuw nieuws dat zijn partij er in de peilingen al weer beter voor stond. Pas daardoor wordt iedereen nieuwsgierig naar wat je inhoudelijk hebt te melden', analyseert Kleinnijenhuis.

Journalisten dragen bij aan de opmars of teloorgang van een politicus, hoe objectief ze ook zeggen te zijn. Als een politicus in opiniepeilingen vijf zetels meer scoort dan vorige week, dan zegt een journalist terecht: 'U staat er een stuk beter voor. Hoe verklaart u dat succes?' Het tegenovergestelde gebeurt ook: 'U deed

het slecht in het debat. Uw tegenstander was veel beter. Hebt u eigenlijk wel iets te melden?' In het eerste geval lift de politicus probleemloos mee op de positieve insteek, in het tweede moet hij vanuit de verdediging zien terug te komen, en dat is op televisie een hachelijke situatie.

Trechter

Maar verkiezingen gingen toch om inhoud, in plaats van om de leukste uitspraak op het beste moment? In principe wel, maar alle manoeuvres op het slagveld om de kiezersgunst hebben hun inhoudelijke tol geëist. Politicoloog André Krouwel is niet zo in de uiterlijke vorm geïnteresseerd. Hij bekijkt inhoudelijke verschuivingen tussen partijen onderling. Hij legt verkiezingsprogramma's van politieke partijen in heel Europa naast elkaar en kijkt op 71 verschillende thema's wat die partijen willen. Zijn conclusie luidt: de verschillen tussen politieke partijen zijn de laatste 25 jaar steeds kleiner geworden. In Ne-

derland verrechtst de partijen bovendien.

De laatste kwart eeuw zien de partijstandpunten er in de tijd gemeten uit als een trechter. Extreem linkse standpunten zijn er niet meer. Het huidige politieke klimaat laat een spreiding zien met de SP in het links-midden, en de VVD in het rechts-midden. Ertussen zit een middenmoot met een waaier van nuanceverschillen. De verklaring voor die trechtervorm ligt gedeeltelijk in idealisme. De idealen van de jaren zeventig waren die van een betere wereld. Linkse partijen wilden dat toen langs socialistische weg bereiken, de christelijke partijen zochten heil in gezin en hiernamaals en de rechtse partijen vonden dat als je zelf maar hard genoeg knokte de wereld daar misschien niet beter van werd, maar toch zeker wel je eigen omgeving.

De tijd van die grote idealen ligt achter ons. Ze bleken allemaal niet met de maatschappelijke ontwikkelingen te rijmen. De economische oorzaak

Illustratie: Jolet Leenhouts

Drs. René Rector is als onderzoeker verbonden aan het Rathenau Instituut in Den Haag. Dit artikel is eerder gepubliceerd in *Gewoon bijzonder*, magazine voor relaties van de Vrije Universiteit in Amsterdam.

Zie ook www.vu.nl/gewoonbijzonder. De wetenschappers die in dit artikel aan het woord komen werken aan de Vrije Universiteit.

van de trechtervorm ligt in de toene-
mende welvaart: er is een heel brede
middenklasse in Nederland en die
stemt. 'Daar richten alle partijen zich
dus op. De onderklasse is etnisch
heel diffuus en politiek weinig geïnte-
resseerd. Dus ook de linkse partijen
vissen in de middenklassevijver', al-
dus Krouwel.

Spel

Politici stemmen het programma
noodgedwongen af op de gunst van
de middenklasse, en omdat het on-
derscheid zo klein is, is de verkiezing-
stijd eigenlijk niet veel anders meer
dan de politiek van alledag. Krouwel:
'Ook buiten de verkiezingen om wor-
den verschillen voortdurend opgebla-
zen. Als de ene politicus het goed
doet met een bepaald standpunt, dan
schuiven andere politici een stukje
die kant op. Dat principe verergert tij-
dens de verkiezingstijd hooguit.'

Mediahoogleraar Kleinnijenhuis on-
derschrijft dat. Pim Fortuyn was slim
in het spel: 'Hij liet aanvankelijk niets
heel van het immigratiebeleid van
Paars. Alle politieke partijen namen
vervolgens steeds rechtser stand-
punten in om hem de wind uit de ze-
len te nemen', verhaalt Kleinnijen-
huis. 'Fortuyn liet heel lang in het
midden hoe hij vond dat het wel
moest. Het was een rasprovocateur.
Uiteindelijk passeerde hij iedereen
links door een generaal pardon voor
te stellen voor iedereen die al zo lang
op een status had moeten wachten.
Geniaal, vanuit publiciteitsoogpunt
gezien', aldus de hoogleraar.
Verkiezingen anno nu zijn voor zowel
politici als de kiezer een gruwel. De
politicus moet het spel goed spelen
en met wat geluk en wijsheid worden
zijn of haar sterke programmapunten
de verkiezingsthema's. Omdat alle

Hoe wint u de verkiezingen?

- Zorg dat u de indruk wekt dat u succes heeft. Men moet geloven dat u kunt win-
nen.
- Zorg dat u de enige bent. Het moet 'u tegen de rest' zijn. Wek bij de rest de (on-
terechte) indruk dat het in hun voordeel is zich allemaal tegen u te keren.
- Kies op een paar favoriete thema's een uniek standpunt, dat u telkens met
nieuwe leuzen triomfantelijk kunt uitdragen.
- Grijp actuele zaken aan om, naar gelang uw positie, op zoet of zuur te wijzen.
Regeringspartijen willen graag zeggen dat het goed is gegaan. Ze willen het
zoet presenteren. Oppositiepartijen wijzen liever op het zuur. Vermijd echter de
dit-is-alleen-maar-zuur-valkuil. Zeg: 'Dit kunnen wij beter'. Dan houdt u een po-
sitiieve toon. Dat is goed: niemand stemt op een partij die narigheid voorspelt.
- Wees uzelf. Als u ineens anders gaat doen omdat de verkiezingen voor de deur
staan, trapt niemand daarin.
- Kom op tijd met uw boodschap. Rita Verdonk piekte veel te vroeg, en op het
verkeerde onderwerp. 'Regels zijn regels' heeft een beperkte houdbaarheidsda-
tum en een beperkte reikwijdte. Ayaan Hirsi Ali lag daar buiten.
- Neem een extreem standpunt in. Alleen zo onderscheidt u zich van uw concu-
renten, en alleen dan denken ze dat het voor hen opportuun is zich tegen u te
keren.
- Wees geloofwaardig in uw beloften. Er is een grens aan de standpunten die uw
partij zich over de hypotheekrenteaftrek of over de AOW kan veroorloven.

Wilt u als kiezer het kaf van het koren scheiden? Bedenk dan dat bovenstaande
tips op een tegeltje boven het bed van iedere lijsttrekker hangen. Dat relativeert
de verkiezingsretoriek.

politici hetzelfde spel spelen, is een
uitslag wetenschappelijk onvoorspel-
baar. De geluksfactor is daarvoor te
groot. Pim Fortuyn speelde het spel
goed, maar Wouter Bos speelde een
jaar later hetzelfde spel, op dezelfde
manier, even goed. De formule van
beide heren was identiek (zie kader
'Hoe win ik de verkiezingen'), alleen
de thematiek en politieke kleur waren
anders.

Niet leuk

De kiezer moet een keuze maken
waar hij achter staat. 'Kiezers willen
een argument hebben om ergens op

te stemmen. Dan heb je informatie
nodig', aldus Kleinnijenhuis. Dus le-
zen we kranten en kijken we televisie.
Het medialand ziet er echter anders
uit dan dertig jaar geleden. Toen kon
de NOS het zich nog permitteren een
lijsttrekkersdebat integraal uit te zen-
den, want er was niets anders. 'Nu
zet je per onderwerp twee politici op
een stip tegenover elkaar, waarna ze
allebei dertig seconden schreeuwen
om elkaar af te maken', hekelt Krou-
wel de diversiteit in de media. 'Een in-
houdelijk debat is namelijk niet leuk
om naar te kijken. Dus wat doe je in
dertig seconden? De marginale ver-

schillen benadrukken. De ander schade toebrengen.’ Daarmee wordt verkiezingspolitiek een circus waarbij het alleen nog maar om de vorm gaat.

Integriteit

Politiek zou echter meer moeten zijn dan demagogie, vindt politiek ethicus professor Hans van den Heuvel. Immers: de media zijn een zo onmisbaar deel van onze wereld geworden, dat we niet meer voor één gat zijn te vangen. ‘Vroeger was je van de ARP, dus las je *Trouw*. Dan wist je alles. Die verzuiling is verdwenen. Iedereen heeft toegang tot heel diverse nieuwsbronnen’, aldus Van den Heuvel. Dat maakt dat politici niet zomaar alles meer kunnen beweren. Politici moeten integer en betrouwbaar zijn. De lijst incidenten buiten verkiezingen om waarbij gebrek aan integriteit politici de kop kosten is eindeloos: de bouwfraude, de bonnetjesaffaire van Bram Peper, de vrije tijd van Rob Oudkerk. Ook de escapades van Bill Clinton eisten bijna zijn tol. Integriteit legt politici in toenemende mate beperkingen in hun doen en laten op, concludeert Van den Heuvel na historisch onderzoek naar integriteitschendingen: ‘Je moet staan voor wat je zegt. Kijk naar Rita Verdonk: toen een spindoctor zich met de interne verkiezingscampagne van de VVD ging bemoeien, kreeg de kiezer het gemelijke gevoel dat ze niet echt meer was. Verdonk was recht door zee. Dat was haar kracht, maar toen werd het als spierballentaal uitgelegd.’ Niet voor niets worden ministers steeds vaker op een scheve schaats doorgezaagd. De tolerantie neemt steeds verder af.

Geloofwaardigheid

Vervolgens moet een politicus ook

geloofwaardig zijn. ‘Het Nederland-armoedeland van Jan Marijnissen bestaat niet. We zijn enorm welvarend. Armoede is hier relatief. Daar trappen de kiezers uiteindelijk niet meer in, want er zijn ook genoeg berichten in de krant dat de koopkracht juist vooruit gaat’, stelt Van den Heuvel.

*We laten ons niets
meer zeggen.*

Doordat de kiezer steeds kritischer wordt, voorziet Van den Heuvel dat *behoorlijk bestuur* de nieuwe norm wordt. Bestuurders die een loopje met het recht nemen, of steekpenningen aannemen kunnen op een ombudsman of een schandpaal rekenen: ‘We laten ons niets meer zeggen, want we weten te goed wat er in de wereld te koop is.’

Met verkiezingen is het niet anders. Wie dingen belooft die hij later niet kan waarmaken, krijgt ‘het zuur’, vooral zelf. Een goed politicus die verkiezingen wil winnen heeft daarom niet alleen baat bij een goede spindoctor en een uitgekiende mediacampagne. Een goede politicus is ook een integer mens. Dat dat nogal eens misgaat, blijkt uit de lange lijst met ministers en staatssecretarissen die voortijdig de biezen konden pakken... en sinds Paars-I maakte geen enkel kabinet de regeringsperiode vol. Van den Heuvel: ‘We zitten nu in een overgangperiode waarbij oude gewoonten en nieuwe normen niet in de pas lopen. Dat maakt deze tijd geweldig interessant.’ ■

Links en rechts springlevend

JAN DE KIEVID

Zijn de begrippen *links* en *rechts* niet hopeloos verouderd?

Zijn zij, na acht jaar Paars en de Fortuyn-revolte, nog wel geschikt om de Nederlandse partijen in te delen? In zijn **bespreking betoogt Jan de Kievit dat links en rechts voor de kiezers, de media en de praktische (partij)politiek niets van hun betekenis hebben verloren.**

Je kunt er de klok bijna op gelijkzetten. Met grote regelmaat komen politici en opiniemakers met de stelling dat de termen *links* en *rechts* verouderd en versleten zijn en dus niet langer bruikbaar. Vroeger wel, toen Nederland nog armoede en grote ongelijkheid kende en sociale zekerheid niet bestond. Met de gestegen welvaart, de verzorgingsstaat en meer gelijke kansen is de basis voor de links-rechtstegenstelling echter weggevallen. Nieuwe problemen zoals milieu en migratie passen niet meer in de klassieke tweedeling.

Ter linkerzijde wordt het minst aan de omstrede termen getwijfeld. De twijfel komt wel al veertig jaar van een partij als D66, die meent geen

ideologie te hebben maar een pragmatische koers te varen. Liberaal rechts keert zich af en toe tegen de termen om aan te geven dat links nog vasthoudt aan oude stokpaardjes, die allang door de maatschappelijke ontwikkelingen zijn achterhaald. Populisten ten slotte moeten niets van links en rechts hebben, omdat zij een andere tweedeling zien: het (eensgezinde) volk tegen de gevestigde partijen en machten. Hun programma is bovendien vaak een wonderlijke mengeling van linkse en rechtse elementen.

Kiezers

Uit verkiezingsonderzoek blijkt dat de Nederlandse kiezers sinds de jaren zeventig zichzelf steeds beter kunnen plaatsen op een links-rechts-schaal. Bovendien is in die periode het effect van hun links-rechtsoriëntatie op hun stemgedrag toegenomen.¹ Zelfs acht jaar Paarse kabinetten - voor sommigen het levende bewijs van de dood van de begrippen links en rechts, het afschudden van de ideologische veren door PvdA-leider Wim Kok en de frontale aanval van Pim Fortuyn op de linkse en rechtse gevestigde partijen - hebben de kiezers niet in de war gebracht. In 2002 stemden wel velen op de populistische LPF, maar de kiezers konden haarfijn hun eigen plaats en die van de belangrijkste partijen op een links-rechtsschaal aangeven. In hun oordeel scoorden de partijen op een schaal van 1 (links) tot 10 (rechts) in januari 2003 de volgende gemiddelden: SP 2,5, GroenLinks 2,7, PvdA 3,9, D66 4,8, CDA 6,7, ChristenUnie 6,8, Leefbaar Nederland 6,8, SGP 7,0, VVD 7,5 en LPF 7,6.

Uit deze indeling blijkt dat de kiezers links en rechts vooral in sociaaleco-

Jan de Kievit is docent aan de lerarenopleiding Maatschappijleer van de Hogeschool van Amsterdam.

nomische termen zien. Alleen de ChristenUnie had op een sociaaleconomische schaal linkser moeten uitkomen. Op de dominante sociaaleconomische dimensie staat links voor actief staatsingrijpen in het sociaaleconomisch leven ter bestrijding van sociale ongelijkheid en vergroting van gelijke kansen, terwijl rechts staat voor marktwerking. In het beeld van de kiezers van links en rechts speelt de andere, sociaalculturele dimensie nauwelijks een rol. Daar is links voorstander van grote keuzevrijheid in het privéleven, terwijl rechts daaraan juist grenzen wil stellen. Dat ziet men bij kwesties als abortus, euthanasie en het homohuwelijk. Als de kiezers deze dimensie hadden meegewogen, hadden zij de VVD en D66 een stuk linkser geplaatst.

Blijkens het verkiezingsonderzoek van 2002 en 2003 houden voor de kiezers niet alleen opvattingen over inkomensverschillen, maar ook over minderheden, asielzoekers, kernenergie en criminaliteit een duidelijk verband met de links-rechtsdimensie. Dat is niet het geval voor eutha-

nasie en Europese integratie. Het eerste hoort bij de sociaal-culturele indeling, terwijl opvattingen over Europa geen samenhang met links en rechts in welke betekenis ook vertonen.²

Media

Dat die kiezers zo goed in links en rechts kunnen indelen, is niet verwonderlijk. In de media hoor je af en toe wat D66-gesputter of stelt een enkele deelnemer aan een praatprogramma vluchtig de termen links en rechts ter discussie. Dat zijn wel uitzonderingen, want vrijwel alle media spreken en schrijven veelvuldig, onbekommerd en zonder enig voorbehoud over links en rechts: wekelijks peilt *NOVA* of er voldoende zetels zijn om een linkse regering te vormen, *de Volkskrant* ziet de huidige verkiezingsstrijd als een strijd van links tegen rechts, veel media melden dat het bij deze verkiezingen dringen wordt op rechts. Volgens sommige media zou er zelfs zoets als een 'linkse kerk' zijn en *HP/De Tijd* meende onlangs ook maatschap-

De politieke tweedeling kwam het best tot uitdrukking in de inrichting van de oude vergaderzaal van de Tweede Kamer.

pijleerboeken te signaleren, die vanuit een links standpunt sociale ongelijkheid zouden behandelen. Kennelijk zijn voor de media links en rechts geschikte of althans de beste termen om opvattingen en partijen te plaatsen.

H-woord

Misschien hebben de media echter ook een verouderde blik en gaat de echte politiek allang niet meer over klassieke links-rechtsthema's? Sociaaleconomische verdelingsvraagstukken zijn met de toegenomen welvaart niet verdwenen. Dat geldt niet alleen bij de jaarlijkse koopkrachtplaatjes, maar ook bij de verbouwing van de verzorgingstaat, de ziektekostenverzekering en het huurbeleid. Meer belasting betalen door rijke ouderen past ook binnen links en rechts, al proberen de rechtse partijen en de kwestie als een probleem tussen generaties voor te stellen.

Als de termen links en rechts niet al bestonden zouden ze moeten worden uitgevonden.

Dan is er ook nog het gevreesde *H-woord*: de hypotheekrenteaftrek, een prachtig voorbeeld van denivellerend inkomensbeleid, dat rechts met omstreden argumenten over het functioneren van de woningmarkt buiten de links-rechtstegenstelling probeert te houden. Zelfs bij een niet-sociaaleconomische kwestie als verplichte orgaandonatie stemden in maart 2005 bijna alle linkse Tweede Kamerleden voor en

bijna alle rechtse parlementariërs tegen. Het ging hier om een overheidsmaatregel die moest garanderen dat er voor iedereen voldoende organen ter beschikking zouden zijn - dus een kwestie van gelijkheid.

Natuurlijk zijn er politieke kwesties die niets met sociaaleconomisch links en rechts hebben te maken, maar dat is niets nieuws. Zo kende Nederland jarenlang de schoolstrijd en is in 1925 zelfs een regering over de kwestie van het gezantschap bij het Vaticaan gevallen - het grootste politieke succes uit de geschiedenis van de SGP. Ook zijn partijen het over veel punten wel redelijk eens. Bij het indelen van partijen gaat het echter vooral om de punten waarover zij van mening verschillen. Op 5 september liet *de Volkskrant* op basis van de verkiezingsprogramma's in drie cirkels zien waarover PvdA, CDA en VVD het wel en niet eens waren. Bijna alle verschillen tussen PvdA en VVD passen in het klassieke links-rechtsschema.

Flexibel

Veertig jaar na de oprichting is D66, een partij waarvan de achterban nooit veel last heeft gehad van de ongelijke verdeling van goederen en kansen in de samenleving, bijna ter ziele. De links-rechtstegenstelling is echter nog springlevend. De termen bleken flexibel genoeg om op nieuwe kwesties als milieu, migratie en integratie van nieuwkomers toe te passen. Daarnaast zullen sociaaleconomische verdelingskwesties niet snel van het strijdtoneel verdwijnen, zeker niet nu de afgelopen twintig jaar de inkomensongelijkheid is toegenomen. Tegen de termen links en rechts pleit ook niet dat veel partijen iets naar het

midden zijn gekropen en de meeste kiezers zichzelf als gematigd links of gematigd rechts zien. Ook het in liberale richting opschuiven van sommige linkse partijen hoeft de bruikbaarheid van de begrippen niet aan te tasten. Het gaat erom of met de begrippen links en rechts politieke opvattingen systematisch van elkaar kunnen worden onderscheiden. Ondanks alle beperkingen zijn er geen andere termen die beter dan links en rechts veel onderling samenhangende politieke standpunten kort samenvatten. Dat geeft mensen houvast, een oriëntatiepunt in de politiek. Als de termen niet al bestonden, zouden ze volgens Paul Kalma, directeur van de Wiardi Beckman Stichting, het Wetenschappelijk Bureau van de PvdA, 'moeten worden uitgevonden.'³

De historicus Jan Romein schreef eens: 'Geloof niet wat de geschiedschrijvers zeggen, maar evenmin dat zij het zonder reden zeggen'. Zij hebben vaak een motief of belang om iets te zeggen. Dat geldt ook voor deze kwestie. Geloof dus niet wat de mensen zeggen die beweren dat links en rechts geen bruikbare begrippen meer zijn, maar evenmin dat zij het zonder reden zeggen. ■

Noten

1. Jacques Thomassen e.a. (red.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998*, SDU, Den Haag 2000, pp.144-151.
2. Joop J.M. van Holsteyn en Josje M. den Ridder, *Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21e eeuw*, Aksant, Amsterdam 2005, pp.95-130.
3. Paul Kalma, *Links, rechts en de vooruitgang*, Wiardi Beckman Stichting/Mets en Schilt, Amsterdam 2004, p.14.

De leerling kiest

LIEKE MEIJS

Door de vervroegde verkiezingen van november zien maatschappijleerdocenten zich genoodzaakt al vroeg in het schooljaar aandacht aan het thema Politiek te schenken. *Maatschappij & Politiek* vroeg docenten om tips en nieuwe ideeën voor de voorbereiding van leerlingen op de verkiezingen. In deze **inventarisatie** worden enkele aardige constatering, suggesties en aanbevelingen voor eventueel volgende vervroegde verkiezingen aan de hand gedaan.

Het eerste dilemma waarvoor maatschappijleerdocenten zich zien gesteld is: gooi ik mijn zorgvuldig opgebouwd jaarprogramma om, zodat het thema Politiek eerder aan bod komt? Dat is niet nodig, mailde maatschappijleerambassadeur Huub Philippens: 'De verkiezingsstrijd is nu in oktober al zo dood als een pier: de grote politieke partijen zijn doodsbang stemmen te verliezen en mikken op de middenklasse. Onlangs zaten bij *NOVA* drie ijskonijnen van CDA, VVD, en PvdA wanhopig niets te zeggen. Het gebrek aan debat zoals we dat in de nadagen van Paars zagen, slaat nu ook weer toe. Ik begin met de Nederlandse politiek vlak voor 22 november en we doen mee met de schaduwverkiezingen. Daarna loopt het thema nog door'.

StemWijzer

Er zijn ook docenten die hun geplande maatschappijleerprogramma onderbreken voor een korte uitstap naar de politiek, met de scholierenverkiezingen en de *StemWijzer*, maar de ervaring leert dat leerlingen daar nog weinig inzicht aan ontlenu. Verbaasde kretten van leerlingen over het advies van de *StemWijzer* nopen tot veel nazorg. Leerlingen moeten eerst zicht hebben op hoofdzaken in de politiek en verschillende opvattingen daarover in politieke stromingen, voordat ze zich in stellingen als 'De rechten van de dieren moeten in de Grondwet' (*StemWijzer*, stelling 27) gaan verliezen. Hetzelfde geldt voor de stelling 'De kinderbijslag moet omhoog' (*StemWijzer*, stelling 2). Leerlingen zijn het daar massaal

mee eens, want ze zien al meteen een nieuwe spijkerbroek langskomen. Pas als ze zich in de verdeling van de overheidsfinanciën verdiepen en een topvijf moeten maken van zaken waar de overheid meer geld aan moet spenderen, realiseren ze zich dat achter de verhoging van de kindbijslag een principiële keuze schuil gaat. De *StemWijzer* is beter bruikbaar als controle voor leerlingen die zelf al weten wat belangrijke meningsverschillen in de politiek zijn en enig idee hebben welke politieke standpunten hen bevallen.

Geen doceerlessen

Huub Philippens laat daar geen misverstanden over bestaan: niet hij maar zijn leerlingen geven uitleg over politieke stromingen. Groepjes leerlingen bereiden een presentatie in de klas over een politieke stroming voor. Wederom een dilemma: geef ik een doceerles om deze moeilijke zaken uit te leggen of moeten ze er via zelfstudie achter komen?

Tijdens de les over politieke stromingen werd leerlingen in vwo-5 de volgende keuze voorgelegd: zelfstandig bestuderen van de stof of uitleg door de docent, nadat die stof vooraf was bestudeerd? De uitkomst laat zich raden: veel ijverige meisjes vooraan in de klas met de pen in de hand, veel luidruchtige jongens die weggaan en de stof pas voor de toets gaan leren, met veel onvoldoenden als resultaat. Zeker bij een onderwerp als politiek is het van belang dat leerlingen aan het denken worden gezet. Dat is meer dan de beantwoording van vragen over de eerder gelezen tekst over politieke stromingen.

Een aantal docenten uit Nijmegen heeft hiervoor nieuwe werkvormen bedacht en deze in het boek *Actief*

denken met Maatschappijleer gebundeld.¹

Om leerlingen zich te laten verdiepen in de redenen die mensen hebben om op een bepaalde partij te stemmen, is de werkvorm *Mysterie* geschikt. Leerlingen krijgen in groepjes een mysterie op te lossen: 'Op welke partij gaat Simon de Bruin bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer stemmen?'². Elk groepje krijgt dezelfde 26 kaartjes met uiteenlopende informatie, zoals 'Simon wandelt graag met de hond in het bos. Hij houdt van de natuur', maar ook kaartjes met standpunten van de politieke partijen die aan het leven van Simon raken. Leerlingen moeten aan de hand van de kaartjes beslissen welke argumenten Simon voor zijn standpunt zal hanteren. De uitkomst ligt niet van tevoren vast.

In de lespraktijk discussieerden leerlingen stevig over de vraag of Simon zich bij zijn stemkeuze sterker zou laten leiden door de kwestie van het behoud van *zijn* bos, of door zijn belang als kleine ondernemer.

Daag vwo'ers uit

Soms tref je het met klassen en zijn er leerlingen die actief zijn in de jongerenafdelingen van politieke partijen en niets liever willen dan over politiek praten. Als ze klasgenoten mee weten te slepen, moeten ze worden uitgedaagd met opdrachten die meer van ze vragen dan het nadenken over het stemgedrag van Simon de Bruin. Zo vraagt *Levende grafiek*³ leerlingen om de negen uitslagen van de Tweede Kamerverkiezingen in de periode van 1972-2003 nader te analyseren. Korte typering van een verkiezingsuitslag (bijvoorbeeld: Het jaar van de overwinning nederlaag van de PvdA, met een korte toelichting) moeten

van het juiste verkiezingsjaar worden voorzien. Deze opdracht kan zowel individueel als groepsgewijs worden gemaakt. Ook kan een wedstrijdvorm worden overwogen: wie heeft het eerst alle antwoorden goed?

Leerlingen zien in één overzicht hoe de politieke voorkeur over een periode van dertig jaar fluctueert en leren in één opdracht welke kabinetten in die perioden werden geformeerd. Een succesles in verkiezingstijd vormt de nabootsing van de werkelijkheid. Leerlingen vormen in groepjes eigen politieke partijen en ontwerpen in vijf punten het programma van hun voorkeur. De partijaffiches getuigen soms van creatieve politici in de dop, in andere gevallen lijken ze verdacht veel op bestaande affiches. Met stembiljetten geven leerlingen hun stem aan één van de partijen uit de klas. Een echte formatieperiode vangt aan waarin partijen die samen een meerderheid in de klas hebben tot een regeerakkoord proberen te komen. Zo kan het gebeuren dat partijen in klassen inmiddels zozeer aan hun vijf programmapunten gehecht waren geraakt, dat ze het niet over hun hart konden verkrijgen om enkele van die punten in te leveren teneinde een plaats in de regering te verwerven. Een bewijs temeer dat politiek dan voor leerlingen gaat leven. ■

Noten

1. Thérèse Carpay, Hanno Krijgsman, Lieke Meijs, Willem Norbruis, Robbie Ribbink & Jan Verblakt, *Actief denken met Maatschappijleer*, Uitgeverij Essener, Wormerveer 2006

2. Zie: *Actief denken bij Maatschappijleer*, (geschied voor vmbo-havo), paragraaf 8.3, p.137.

3. Zie: *Actief denken met Maatschappijleer*, paragraaf 6.1, p.87.

Zoals elk jaar zijn we het schooljaar

Verslag van excursieprogramma De Haagse Tribune

Naar Den Haag

REGULA REXWINKEL

Onder de naam *De Haagse Tribune* verzorgt het Instituut voor Publiek en Politiek (IPP) een uitgebreid excursieprogramma waarbij het hart van de parlementaire democratie wordt aangedaan. Maatschappijleerdocent Regula Rexwinkel doet **verslag** van het bezoek dat zij met haar leerlingen en collega's aan het Binnenhof bracht.

in de havo-klassen met Politieke Besluitvorming gestart. Voor een groot deel van de leerlingen een onderwerp dat mijlenver van hun belevingswereld lijkt af te staan. Als maatschappijleerdocent trek je alles uit de kast om de befaamde brug tussen leerstof en leerling te slaan: je hangt verkiezingsposters in de klas op, je knipt en plakt aansprekende foto's en artikelen uit dag- en weekbladen, je analyseert met de leerlingen politieke spotprenten, je doet met enige regelmaat een actualiteitenquiz en zodra de *StemWijzer* weer in de lucht is trek je ook daar tijd voor uit.

Goede begeleiding

Het kan echter natuurlijk altijd nog aanschouwelijker met een bezoek aan de Tweede Kamer. Met *De Haagse Tribune* verzorgt het Instituut voor Publiek en Politiek (IPP) sinds het begin van het schooljaar een compleet dagprogramma voor alle klassen van het voortgezet onderwijs. Op de

internetpagina van *De Haagse Tribune* (www.dehaagsetribune.nl) staat dat de Tribune tot januari is volgeboekt, maar op dinsdag 17 oktober jongstleden stonden wij met onze Utrechtse vavo-leerlingen van ROC Midden Nederland gelukkig al ingepland. De animo voor deelname was groot en dat was bijzonder omdat het voor onze leerlingen betekende dat ze op een vrije dag al om acht uur op het Centraal Station in Utrecht werden verwacht. Een aantal van hen

had zich toch verslapen of gaf op het laatste moment de voorkeur aan een dagje geld verdienen. Zo arriveerden we om half tien met 30 in plaats van 35 leerlingen bij het Haags Historisch Museum, waar vertegenwoordigers van het IPP ons opwachten. Zij bleken uitstekend in staat onze leerlingen een leerzame en gezellige dag te bieden, zonder dat van ons docenten nog een inhoudelijke, sturende en enthousiasmerende rol werd verwacht. Tijdens de straatinterviews, waarin de leerlingen aan willekeurige passanten vragen over onderwijs moesten stellen, konden we dan ook op een terras van de zon genieten en ons volgende uitstapje beleggen.

Tong

Het ochtendprogramma speelde zich af in en rondom het Haags Historisch Museum, dat aan de Hofvijver is gelegen en daarmee op een steenworp afstand van het Binnenhof en de Tweede Kamer. Na een korte toelichting bij het dagprogramma werd een film over de Tweede Kamer vertoond - af en toe door de IPP-medewerkers onderbroken voor een vraag aan de groep. De vragen waren representatief voor de leerstof en dus herkenbaar voor onze leerlingen. De meesten deden dan ook fanatiek mee. Na de filmquiz volgde een zoekopdracht door het Haags Historisch Museum, waar de afgesneden en goed geconserveerde tong van Johan de Witt de vrijheid van meningsuiting wel heel erg tot de verbeelding laat spreken; vaderlandse geschiedenis in de vorm van zoekopdrachten waaraan ook de (vele) leerlingen die pas kort in Nederland verblijven enthousiast meededen. Collega-docenten, allen begin veertig, werden net als ik

door de fotopresentatie van de jaren zestig en zeventig aangetrokken, terwijl de leerlingen nu juist overduidelijk de voorkeur aan het portret van prins Willem II en Maria Stuart gaven. 'Hoezo, brug slaan met beleavingswereld?', was een vraag die bij mij opkwam.

Na de interviewopdracht, die tevens een voorschot was op ons gesprek met het aspirant-Kamerlid en onderwijspecialist Jasper van Dijk (Socialistische Partij), besloten we het ochtendprogramma met een lunch in het Haags Historisch Museum.

Tweede Kamer

Bij de Tweede Kamer merkten we dat we niet de enigen waren die wel eens een kijkje in de politieke keuken willen nemen (dit zal door het vragen-uurtje komen), maar de meeste leerlingen, en met name degenen met een niet-Nederlandse achtergrond, vonden het zo bijzonder zomaar de vergaderzaal van de Tweede Kamer binnen te kunnen wandelen dat ze heel geduldig wachtten en ook geen commentaar hadden toen ze hun spullen bij de beveiliging moesten afgeven.

Nadat we allemaal een toegangspasje voor de Tweede Kamer hadden gekregen, waren we in het hart van de democratie en kwamen we als eerste GroenLinks-fractievoorzitter Femke Halsema tegen die voor de camera werd geïnterviewd. Dat maakte het wel echt.

Tijdens het vragenuurtje waren de leerlingen niet verbaasd over de *Lingo*-vraag van CDA-Kamerlid Joop Atsma aan minister van Onderwijs Maria van der Hoeven, maar wel over het feit dat geen enkel Kamerlid naar het debat leek te luisteren en iedereen met elkaar zat te kletsen of te

sms'en. Hebben wij als docenten dan toch meer orde dan Kamervoorzitter Frans Weisglas?

Het gesprek met Van Dijk leek te verzanden in een demagogisch verkiezingspraatje met eenduidig stemadvies, maar gelukkig kregen sommige leerlingen toch nog de mogelijkheid om een eigen vraag te stellen, waarbij zelfs e-mailadressen met de parlementariër in spe werden uitgewisseld. De kloof tussen leerling en politiek leek geslecht.

Brug te ver

Na het bezoek aan de Tweede Kamer keerden we nog even terug naar het Haags Historisch Museum voor een groepsfoto, een korte bingo, met daarin de opgedane kennis van de dag verwerkt, en was het tijd om te stemmen. Voor sommigen bleek dat na een dag zo dicht bij het politieke vuur toch nog een brug te ver. Het referentiekader zit na deze dag in de steigers en is de schone taak aan ons, maatschappijleerdocenten, om dat verder in te kleuren. Dank aan het IPP voor dit goede initiatief en de perfecte uitvoering en dank aan de Tweede Kamer die haar controlerende taak zo serieus neemt en haar invloed doet gelden. 'De TROS gaat toch door met *Lingo*, dat heeft een woordvoerster van de omroep dinsdag na afloop van een debat in de Tweede Kamer over de kwestie gemeld', meldt het ANP namelijk de volgende dag. ■

Regula Rexwinkel is verbonden aan het Voortgezet Algemeen Volwassenen Onderwijs van het ROC Midden Nederland.

HP/De Tijd en het rode schoolboekencomplot

Linkse methoden, rechtse praktijken

HANS VAN DER HEIJDE

Begin september verschenen in *HP/De Tijd* de resultaten van een onderzoek over het karakter van maatschappijleermethoden. In dit artikel geeft Hans van der Heijde zijn opinie over het betreffende onderzoek: hoe een steekproef over vermeend links lesmateriaal tot een rechts meldpunt voor misleidende schoolboeken leidt.

'*HP/De Tijd* onderwierp 41 schoolboeken aan een kritisch onderzoek', aldus de aanhef van het omslagverhaal van het nummer van 1 september 2006. Dat concludeert dat er een 'rode lijn van politieke correctheid' door schoolboeken voor Aardrijkskunde, Geschiedenis en Maatschappijleer loopt... en dat deugt niet, meent *HP/De Tijd*, 'want middelbare scholen horen geen musea te zijn waar het linkse levensgevoel uit de jaren zestig en zeventig wordt tentoongesteld'. De auteur van dit artikel roept op deze kwalijke zaak politiek aan de orde te stellen. In een vervolgartikel, in het nummer van 29 september, werd om reacties gevraagd. De hele VVD-fractie was 'behoorlijk hels' geworden, meldt VVD-onderwijswoordvoerder Eric Balemans. Hij liet het er niet bij zitten en opende een 'Meldpunt misleidende

schoolboeken'. Meldingen zullen door hem als ammunitie voor een Kamerdebat met minister van Onderwijs Maria van der Hoeven worden gebruikt. De VVD bestudeert zelfs de mogelijkheid van juridische stappen tegen schoolboekenuitgevers en/of -auteurs.

Steekproef

Aangezien mijn naam als coauteur op de *Delphi*-maatschappijleermethode voor havo en vwo staat vermeld, en ik graag wil weten of ik een deel van mijn royalty's voor juridische bijstand moet gaan reserveren, raadpleeg ik snel de lijst van 41 in het onderzoeksartikel vermelde titels. Goddank, *Delphi* staat er niet bij. De lijst is overigens wel erg kort. 41 schoolboeken? Ik tel maar zeven titels, te weten drie voor Geschiedenis, twee voor Aardrijkskunde en twee

Parlementaire democratie

voor Maatschappijleer. De onderzoeker/auteur Roelof Bouwman komt tot 41 schoolboeken door voor elke titel niet alleen de onderscheiden versies voor de verschillende vmbo-leerwegen, maar ook de werkboeken bij elk van die versies apart mee te tellen. In feite heeft hij voor Maatschappijleer alleen de methoden *Impuls* en *Blikopener* onder ogen gehad. Slechts twee vmbo-methoden uit een veel groter marktaanbod? Geen enkele methode uit het aanbod voor havo en vwo? Niets uit het mbo-materiaal? Dat is geen onderzoek, dat mag hooguit een steekproef worden genoemd... en dan ook nog alleen een steekproef uit vmbo-materiaal. Op basis daarvan kunnen natuurlijk geen conclusies over het hele methodenaanbod voor het middelbaar onderwijs worden getrokken. Bouwman baseert zijn conclusies op 33 citaten van elk een paar regels, minder dan gemiddeld één citaat per boek. Is dat niet wat weinig, om de conclusie van een rode lijn te rechtvaardigen? De vraag stellen, is in de lach schieten.

Ketchup

Laat ik mij beperken tot de genoemde maatschappijleertitels *Impuls* en *Blikopener*, want Aardrijkskunde en Geschiedenis kunnen wel voor zich zelf opkomen. *Impuls* en *Blikopener* zijn tezamen met veertien citaten vertegenwoordigd, uit alle leerwegenversies en werkboeken gepeurd. Dat laatste zeg ik wel, maar dat blijkt nergens uit: achter elk citaat staat als vindplaats alleen de titel van de methode vermeld. Die zeven titels zijn dus bewust opgeblazen tot het getal van 41 schoolboeken, om nog enigszins het gebruik van het woord *onderzoek* te rechtvaardigen.

Neem het volgende citaat uit *Impuls*: 'De media besteden veel aandacht aan geweldsmisdrijven en versterken zo onveiligheidsgevoelens'. Een huisveringwekkend voorbeeld van linkse hersenspoeling? Op naar de rechter? Deze dan, ook uit *Impuls*: 'Sommige terroristen vinden dat de rijke westerse landen de arme landen verschrikkelijk onderdrukken en plaatsen daarom bommen bij westerse ambassades of westerse bedrijven.'

Bouwman suggereert op onduidelijke gronden dat deze mededeling als een poging tot rechtvaardiging van terrorisme moet worden geïnterpreteerd. Kennelijk is hij dus ook van mening dat links terrorisme wenst goed te praten, want dit citaat moet immers mede als bewijs voor die 'rode lijn dienen'.

Trouwens, Bouwman denkt wel vaker verborgen boodschappen in feitelijke mededelingen te ontwaren. Citaat: 'Taarten in het gezicht van politici, ketchup over driedelig grijs, kogelbrieven bij het ontbijt: burgers zijn niet alleen actief in het stemhokje'. Bouwman: 'Inderdaad, wat een mogelijkheden! Maar hoe liep het ook alweer af met Pim Fortuyn?'

Zou hij werkelijk denken dat de *Impuls*-auteurs hier niet alleen een treurige werkelijkheid hebben willen aanstippen, maar stiekem hopen dat leerlingen hun ketchup voortaan voor politieke doeleinden opsparen?

Storm

Bouwman's kritiek dat sommige teksten wel erg kort door de bocht gaan en dat nuanceringen vaak ontbreken, snijdt op zichzelf hout, maar hij houdt daarbij geen rekening met de doelgroep. Dat zijn vmbo-leerlingen. Die kunnen best veel, maar waar nu

juist zij, meer dan havo- of vwo-leerlingen, moeite mee hebben zijn teksten, die niet kort door de bocht gaan en aan alle nuances recht doen. Op zijn minst had Bouwman dat in zijn beoordeling moeten laten meewegen.

Dat is echter moeilijk en in elk geval voor Bouwman te moeilijk gebleken. Conclusie? *HP/De Tijd* presenteert met veel vertoon een onderzoek, dat geen onderzoek is, op geen enkele wijze die naam verdient en zelfs als steekproef ondeugdelijk is. De citaten bewijzen niets, behalve de opgewonden, vooringenomenheid van Bouwman's *Hineininterpretierungen*. Op dezelfde wijze waarop Bouwman rode lijnen in schoolboeken aantoonde, kan met een uurtje bladeren worden bewezen dat *HP/De Tijd* het clubblad van een blaaskapel voor ketelmuziek is. Conclusie? Bouwman blaast zeven methoden op tot 41 boeken, blaast vervolgens valse lucht in een glas water en verkoopt het resultaat als storm.

Meldpunt

Een groot deel van het bovenstaande schreef ik nog voordat ik het vervolgartikel in *HP/De Tijd* van 29 september onder ogen had gehad. Samen met Kirsten Munk is Roelof Bouwman met zijn onderzoek - dat geen onderzoek is - langs de deuren gegaan. De uitgevers reageren uiterst voorzichtig en ontkennen - hoe verrassend - dat hun uitgaven politiek vooringenomen zijn.

Aan linkse politici hebben ze geen reactie gevraagd, die zitten immers in het complot. De auteurs zijn ook niet om een reactie gevraagd en dat lijken me toch de eersten bij wie je aanklopt. Bij CDA'er Jan de Vries krijgen ze geen poot aan de grond, maar ge-

lukkig is daar nog (scheidend) Kamerlid Balemans. Die laat het er niet bij zitten!

Balemans heeft, voortvarend als hij is, direct een 'meldpunt misleidende schoolboeken' geopend, dat via de internetpagina van zijn partij (www.vvd.nl) is te bereiken. (Jammer genoeg zijn de daarop binnengekomen reacties niet te zien). Ook overweegt de VVD juridische stappen, zegt Balemans: 'Het partijbestuur van de VVD zal daar binnenkort een beslissing over nemen. Nee, ik denk niet dat het zal doodbloeden als ik 22 november als Kamerlid stop. Mark Rutte heeft me al verzekerd dat dit deel van mijn politieke testament, als je het zo mag noemen, niet verloren zal gaan (...).' Met alle respect, geachte afgevaardigde Balemans, maar ik denk van wel.

Home-schooling

Bart Jan Spruyt, zegge (en eigenlijk ook schrijf): Spruyt, van de conservatieve Edmund Burke Stichting, meent dat aan de schoolboekeninhoud van bovenaf niet veel valt te doen, maar hoopt op een 'revolutie van onderaf'. Merkwaardig toch, en paradoxaal, die adoptie van dat begrip *revolutie* door neoconservatieven, maar dat terzijde.

Home-schooling is de oplossing: ouders die hun kroost zelf opleiden en ver uit de buurt van die 'rampzalige rotboeken' houden. *Home-schooling*? Dat is een Amerikaans fenomeen, populair onder ouders uit christen-fundamentalistische kring, die hun kinderen niet aan de goddeloze evolutie-theorie willen blootstellen en ze thuis willen hebben als het einde der tijden aan de deur klopt... en die ook overall complotten zien. ■

(Foto: Koert van Rossum)

Kies Balkenende de Kamer uit

Veel kiezers lijken niet te beseffen dat we in Nederland vertegenwoordigers kiezen, geen functionarissen.

Degenen die het hier voor het zeggen hebben - staats-hoofd, ministers en burgemeesters - worden allemaal in die functie benoemd of geboren, niet gekozen. We kiezen

geen regering, maar een volksvertegenwoordiging, met als taak die regering te controleren.

Hoe komt het dat veel kiezers dat niet weten? Omdat die gekozen volksvertegenwoordigers, zodra ze in hun zetels zitten, de boel plotseling heel erg ingewikkeld gaan maken. Uit hun midden, maar ook uit het wild, schuiven ze mensen naar voren die de koningin tot minister moet benoemen. Volksvertegenwoordigers die minister worden moeten onmiddellijk de Kamer uit! Als u in 2003 op premier Balkenende hebt gestemd, hebt u uw favoriet maar één dag in de blauwe Kamerzetels-met-wapen (van de Staten-Generaal) zien zitten; de volgende dag moest hij alweer terug naar de blauwe gastzetels-zonder-wapen (De binnenhuisarchitect van de Tweede Kamer heeft op school goed opgelet bij Staatsinrichting!). Als regeringsleider kon Balkenende natuurlijk niet langer het volk vertegenwoordigen. Integendeel. Het volk, onder wie zijn eigen kiezers, moest hem juist extra scherp in de gaten houden. Voor die taak werd Verhagen aangewezen. Bent u daar nog?

In de campagnes maken de partijen de kiezer liefst ook niet wijzer dan ze zijn, ze vinden die onkunde wel handig. Ze komen met beloften die ze alleen kunnen nakomen als ze in hun eentje de absolute meerderheid halen en zelf de regering kunnen gaan vormen. De verkiezingsprogramma's bestaan geheel uit regeerplannen, er staan nooit coalitie-, laat staan oppositieplannen in. Het misverstand dat deze verkiezingsstrategie teweegbrengt is de belangrijkste oorzaak van de veelbetreunde kloof tussen burger en politiek.

Op televisie zag ik een vrouw beweren dat ze deze keer geen PvdA gaat stemmen, 'omdat Wouter Bos niets van zijn beloften van vier jaar geleden heeft waargemaakt'!

Grom

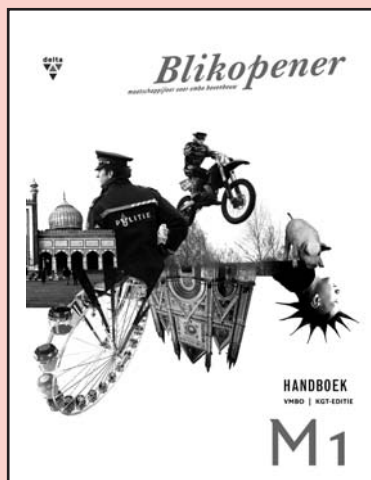

Methode met mogelijkheden

IRIS GERDEZ EN MATTHIJS VAN WAVEREN

In de serie besprekingen van vmbo-methoden gaan Iris Gerdez en Matthijs van Waveren nader in op *Blikopener* van uitgeverij Malmberg, een nieuwe vmbo-methode voor Maatschappijleer¹. *Blikopener* presenteert een b- en een kgt-editie, elk met lesboek en werkboek.

Marlies Hagers, Wim Krijbolder & J. van Nassau, **Blikopener**, Uitgeverij Malmberg, 's-Hertogenbosch 2006,
- handboek vmbo-b,
ISBN 90-345-2299-7, € 30,20
- werkboek, vmbo-b,
ISBN 90-345-2304-7, € 14,30
- handboek vmbo-kgt,
ISBN 90-345-2298-9, € 30,20
- werkboek vmbo-kgt,
ISBN 90-345-2305-5, € 14,30

Bij het openslaan van de handboeken van *Blikopener* vallen meteen de bronnen en foto's op die goed bij de belevingswereld van de leerlingen aansluiten. Verder kent de methode ook cartoons en begrijpelijke statistieken. De lay-out kenmerkt zich door een rustig, maar vrolijk aandoend kleurgebruik. Teksten en bronnen zijn naar het b- en kgt-niveau gedifferentieerd.

Hoofdstukindeling

Aan het begin van elk hoofdstuk wordt een hoofdvraag gesteld die het doel van het hoofdstuk aangeeft. In beide edities is de lesstof in zes hoofdstukken verdeeld: 'Jongens en meisjes', 'Ik en de groep', 'Regels? Welke regels?', 'Leven in een rechtsstaat', 'Sport in beweging' en 'Integreren in Nederland'.

Blikopener geeft aan het begin van elk hoofdstuk duidelijk de structuur van

de lesstof aan. Deze bestaat in beide edities uit basisstof en keuzestof. In zowel de b- als de kgt-editie is een begrippenlijst opgenomen. Het valt op dat *Blikopener* in elk hoofdstuk veel aandacht aan ICT besteedt. Elk hoofdstuk bestaat uit acht paragrafen, waarvan de eerste vier aan de basisstof zijn gewijd. Dit biedt de mogelijkheid om naar niveau en tempo te differentiëren. Elke paragraaf benadert de stof vanuit een andere invalshoek: waarden en normen; verschillen en belangen; invloed en macht en andere plaats, andere tijd. In paragraaf 5 wordt een maatschappelijk vraagstuk vanuit alle invalshoeken bekeken. Voor de leerling die meer verdieping wil is paragraaf 6 van toepassing. *Blikopener* noemt dit 'de pittige paragraaf'. In paragraaf 7 worden onderzoeksvaardigheden gestimuleerd en in paragraaf 8 past de leerling aan de hand van een speci-

fiek maatschappelijk onderwerp de in de voorgaande paragrafen opgedane kennis en vaardigheden toe. In de kgt-editie wordt in elke paragraaf een prikkelende, discussiestimulerende stelling gegeven.

Om leerlingen met b-niveau meer structuur te bieden hebben de *Blikopener*-auteurs ervoor gekozen om de paragrafen weer in stappen onder te verdelen. Zowel in het handboek als in het werkboek wordt elke paragraaf in twee bladzijden behandeld, die samen stof voor één lesuur bevatten. Dat maakt het voor de docent eenvoudig om het in het jaarprogramma in te roosteren.

Discriminatie

Net als de eerder besproken methoden *Impuls* en *Thema's* (zie: *Maatschappij & Politiek*, 2006 nummer 7) heeft ook *Blikopener* het moeilijk met het begrip *discriminatie*. Het komt daar niet goed uit. Volgens de auteurs is discriminatie 'het uitsluiten en anders behandelen van mensen op grond van ras, huidskleur, sekse of geaardheid'. We zeggen het nog maar eens: discriminatie is ongelijke behandeling in ongunstige zin van een groep of individu op grond van een groepskenmerk dat in de gegeven situatie niet relevant is.

Volgens de *Blikopener*-definitie is voetbal, en misschien wel bijna elke tak van sport, discriminerend.

Vrouwen mogen immers niet bij de 100 meter voor mannen starten en mannen mogen niet aan de vrouwenvoetbalcompetitie deelnemen. Het zou goed zijn als dit in de volgende editie wordt herzien.

Frappant is dat er in het eerste hoofdstuk geen aandacht aan homoseksualiteit wordt besteed, maar 'gender dysfore' kinderen wel aan

bod komen. Bij gender dysforie hebben mensen het gevoel dat ze 'in het verkeerde lichaam' zitten. Het aan de orde stellen van seksualiteit, maar homoseksualiteit daarbij stilzwijgen, kenmerkt meer vmbo-methoden. Dat is vreemd.

Opvallend is dat een heel hoofdstuk aan sport, beweging en gezondheid wordt gewijd. Dat is een goede keuze van de auteurs, want sport neemt weliswaar een heel belangrijkere plaats in de samenleving in, maar komt het bij Maatschappijleer gek genoeg zelden aan de orde.

Mogelijkheden

Waardevol in het werkboek is de lesstofplanner aan het begin van elk hoofdstuk. Hierop kunnen leerlingen hun vorderingen en resultaten bijhouden. De opdrachten in de werkboeken sluiten goed aan bij de lesstof en bieden de mogelijkheid om individueel of in duo's te worden uitgevoerd. De opdrachten zijn niet alleen op reproductie gericht, maar vragen ook om meningsvorming en toepassing van de stof. Bezwaarlijk is dat de pagina's van de werkboeken erg dun zijn, met als gevolg dat de inkt op de andere zijde van de pagina doorschijnt - dat maakt een slordige, onoverzichtelijke en onrustige indruk.

Blikopener bevat een digitale component: *Epack*.¹ Hier vindt de leerling ondersteunend materiaal in de vorm van computerlessen, diagnostische toetsen, actuele opdrachten en een uitgebreide digitale studiehulp met encyclopedie, wereldatlas en begripsomschrijvingen. De computerlessen en de digitoets zijn interactief. Dat heeft als voordeel dat leerlingen er zelfstandig mee kunnen werken. De lay-out is overzichtelijk en heeft een

duidelijke navigatiestructuur. Een wereldbolpictogram in de hand- en werkboeken verwijst naar de internetpagina.

Met recht kan worden gezegd dat deze nieuwe methode van *Blikopener* een aanrader is vanwege de vele mogelijkheden die deze biedt. De Maatschappijleer 2-methode van *Blikopener* wordt herzien en zal voor het volgende schooljaar verschijnen. ■

Noot

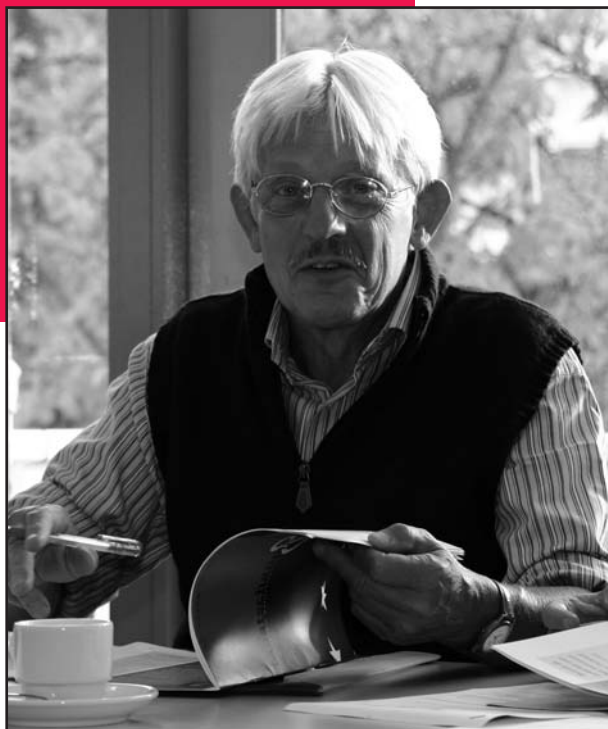
1. *Epack* is volledig geïntegreerd in de methode en kost €7,50 per leerling per jaar.

Afscheidsbrief van een M&P-redacteur

Twee jaar met Flexibele Pensioen Uitkering. Ik merk dat ik als pensio-nado uit de concrete werkelijkheid van het onderwijs wegdrijf. Een andere levensfase is ingegaan. Om een 'up-to-date' tijdschrift te kunnen blijven uitgeven is het voor een vakblad als *Maatschappij & Politiek* belangrijk om met liefst jeugdige redacteurs 'met de poten in de modder te staan'. In overleg met de hoofdredacteur maak ik daarom plaats voor de jonge garde.

Schrijven heb ik altijd een leuke bezigheid gevonden. Via een bestuurslid van de NVLM trad ik eind 1995 toe tot de redactie van *Politieke en Sociale Vorming* (PSV), dat enkele jaren later tot *Maatschappij & Politiek* (M&P) werd omgedoopt. Bij *Maatschappij & Politiek* werd ik uitgedaagd om over de meest uiteenlopende onderwerpen te schrijven. Omdat het redacteurschap naast mijn drukke werk moest gebeuren, was het Regionaal Opleidingscentrum (ROC) waar ik werkte voor vrijwel alle artikelen mijn referentiekader. Veel artikelen hingen direct samen met dit instituut dat alle beroepsopleidingen op mbo-niveau in zich verenigt.

In de ROC's vinden de laatste decenia in hoog tempo onderwijsinnovaties plaats. Niet alleen onderwijsinhoudelijk, maar ook qua organisatie, personeelsbeleid en medezeggenschap. Over veel van deze onderwer-

pen heb ik geschreven: Maatschappelijke & Culturele Vorming (MCV, de benaming in ROC's voor Maatschappijleer), Burger-schapskunde (de huidige benaming), Open Leercentra, fusies, mbo-studenten, de veranderende rol van docenten, emancipatie van allochtone jongeren in ROC's, inburgering, de rol van medezeggenschapsraden, studentenbegeleiding, enzovoorts. Ook andere onderwerpen kwamen aan de orde: jeugdcriminaliteit, veiligheid op school, opvoedingswinkel, preventieve jeugdzorg, ketenvorming, integratie, geweld en agressie, rechts-extremisme, fundamentalisme en terrorisme. In totaal heb ik in al die jaren ongeveer 85 artikelen voor *Politieke en Sociale Vorming* en *Maatschappij & Politiek* geschreven. Hoogtepunten uit mijn M&P-periode vond ik de keren dat ik met een filmploeg van Teleac, de jongerenorganisatie *Blend-it* en de *Prem*-debatten mee kon maken en de artikelen die ik over die ervaringen kon schrijven. Met de interviews met studenten, do-

centen en managers uit het onderwijs en het schrijven van artikelen naar aanleiding van deze vraaggesprekken heb ik altijd affiniteit gehad. Ik vond dat een inspirerende bezigheid.

Geïnterviewden kwamen vaak tot interessante, soms verrassende uitspraken en gezichtspunten. Eén zeld-

zame keer kreeg ik van de hoofdredacteur de vrije hand voor een ironisch artikel ('Hooligans over ons'), maar doorgaans schreef ik, zoals alle redacteurs, serieuze, goed gefundeerde en beargumenteerde stukken. Dat lukte niet altijd, een enkele keer werd een artikel dan ook niet geplaatst.

Het is een cliché, maar welgemeend: ik heb veel geleerd van mijn mederedacteurs en de studiedagen die de redactie aan het eind van elk jaar houdt. De redactievergaderingen heb ik als functioneel ervaren met geregeld heftige discussies over onderwerpen voor komende nummers. De samenwerking, stimulans en af en toe kritische benadering van elkaar resulteert steeds in inhoudelijk acceptabele tot goede M&P-uitgaven. Met een positief gevoel kijk ik terug op de afgelopen elf jaar bij *Maatschappij & Politiek*. Ik wens het, met vers bloed in de gelederen, nog een lang en succesvol bestaan toe. ■

Harold Drost

Buzz the World

Het digitale onderwijsdossier *Buzz the World* verschaft onderbouwleerlingen informatie over de leefsituatie van leeftijdsgenoten in ontwikkelingslanden. Dit project heeft ten doel leerlingen meer inzicht over hun eigen plaats in de mondiale samenleving te verschaffen en ze uit te dagen zelf in actie te komen. *Buzz the World* is een online-lesapplicatie, die door Cordaid is ontwikkeld. Cordaid is een organisatie voor ontwikkelingssamenwerking en drijvende kracht achter Memisa, Mensen in Nood, Kinderstem en Vastenactie.

Ervaring

Cordaid bood Ans ter Morsche, docente op het Twinkelcollege in Delden, aan *Buzz the World* uit te proberen. Het Twinkelcollege werkt aan een uitwisselingsproject met een school in Tanzania. Wat waren haar ervaringen? Ans ter Morsche:

‘Het leuke van *Buzz the World* is dat de leerlingen eerst een lifestyletest doen. De testuitslag verwijst iedere individuele leerling naar een van vier leerroutes met bijbehorende opdrachten. De lifestyletest zorgt ervoor dat de geselecteerde leerroute goed bij de persoonlijke interesses en het niveau van elke leerling aansluit. Dat maakt *Buzz the World* zowel geschikt voor het vmbo, als voor het havo en het vwo.’

‘De opdrachten hebben te maken met het leven van leeftijdgenoten in Kameroen en Tanzania en staan dicht bij de belevingswereld van leerlingen. *Buzz the World* is interactief. Als docent kan ik instellen welke opdrachten van de leerroute leerlingen moeten uitvoeren en kan ik hun resultaten zien en bijhouden. Wanneer de leerrouteopdrachten zijn afgerond geef ik het startsein voor *Buzz Action*. Dit houdt in dat de leerlingen zelf een activiteit bedenken die tot ontwikkelingssamenwerking kan bijdragen. Zij kunnen bijvoorbeeld een markt of een actie organiseren om geld in te zamelen.’

Buzz the World biedt lesstof voor ongeveer twee à drie lessen. Het is vakoverstijgend lesmateriaal en kan naast Mens & Maatschappij ook bij Aardrijkskunde, Geschiedenis, Economie of Levensbeschouwing worden gebruikt. Kritische kanttekeningen? Ik werk nog niet zo lang met *Buzz the World* en kan nog geen echt eindoordeel vellen, maar behalve een paar technische storingen in het programma - waarvan de oorzaak nog niet duidelijk is - verloopt alles goed. Het is zonder meer gebruiksvriendelijk. Het belangrijkste is natuurlijk dat de leerlingen enthousiast zijn.’

Iris Gerdez

Informatie

Buzz the World is gratis en werd op 1 november door Cordaid uitgebracht. Docenten die een demo willen aanvragen kunnen zich via www.buzztheworld.nl aanmelden. Voor meer informatie kunnen zij ook contact opnemen met Kristel Ashra (kristel.ahsra@cordaid.nl of 070 - 3136291).

Expertmeeting mbo

Eind september heeft het NVLM-bestuur gesproken met het Proces Management dat het nieuwe *Bron-document* schrijft. Zowel procedureel als inhoudelijk heeft de NVLM laten weten grote bezwaren te hebben tegen het concept dat toen op tafel lag. Nog geen week later bleek dat het concept tot definitieve versie was verheven, zonder dat er ook maar iets van de geuite kritiek was overgenomen. Het NVLM-bestuur maakt zich ernstige zorgen over de manier waarop met burgerschapscompetenties wordt omgegaan en onderneemt zeker actie in de richting van de MBO-Raad, het Proces Management en het Ministerie van OCW om dit tijt te keren.

Het combinatiecijfer

In oktober heeft de minister van Onderwijs Maria van der Hoeven antwoord gegeven op de laatste schriftelijke vragen die vanuit de Onderwijscommissie over de Herziening van de Tweede Fase havo/vwo zijn gesteld. Daaruit blijkt dat zij onverkort aan haar plan voor een combinatiecijfer vasthoudt. Het NVLM-bestuur zal de komende weken toch blijven proberen om de besluitvorming hierover te beïnvloeden.

Scholing havo/vwo

Het NVLM-bestuur heeft vijf lerarenopleiders gevraagd om een programma van bijscholing voor het nieuwe maatschappijleerprogramma in havo

en vwo te organiseren. Hans van der Heijde (Leeuwarden), Gerard Ruijs (Amsterdam, UvA), Patricia Leenders (Nijmegen), Hans van Kruijsdijk en Rob van Otterdijk (Tilburg) hebben toegezegd dit te zullen gaan doen. U hoort hier meer over zodra bekend is wanneer en waar de bijscholingen worden georganiseerd.

Commissie Schnabel

De commissie die onder voorzitterschap van Paul Schnabel aan een nieuw programma voor Maatschappijwetenschappen werkt, zal in januari met een voorstel komen. Als dat voorstel er op tijd is, kan er op de Docentendag Maatschappijleer in Eindhoven (vrijdag 2 februari 2007) wellicht een toelichting op het programma worden gegeven. Natuurlijk zal er daarnaast ook een veldraadpleging worden georganiseerd.

Profielwerkstukwedstrijd

In samenwerking met de Vrije Universiteit Amsterdam en de Universiteit van Tilburg gaat het NVLM-bestuur een profielwerkstukwedstrijd voor Maatschappijleer organiseren. De plannen moeten nog worden uitgewerkt, maar de bedoeling is dat er al dit jaar een *pilot* wordt gehouden. Wordt vervolgd.

Ledenadministratie

Af en toe raken er in de ledenadministratie leden 'zoek' door verhuizing en/of door ontbrekende e-mailgegevens. Als u lid bent en nooit meer wat van de NVLM via e-mail of post hoort, neemt u dan even contact op met de ledenadministratie: tstroobach@hotmail.com.

Arthur Pormes

Conferentie WO II, Onderwijs in nieuw perspectief

Hoe kunnen we het verhaal van de Tweede Wereldoorlog vertalen naar de dagelijkse lespraktijk? Dat is de centrale vraag van de conferentie 'WO II, Onderwijs in nieuw perspectief', die plaatsvindt op donderdag 18 januari 2007 in Utrecht.

Op www.leidscongresbureau.nl vindt u informatie over het programma van deze conferentie. De dag wordt georganiseerd door het Ministerie (VWS), de VGN, de Beroepsvereniging van Docenten Theater en Drama (BDD) én de NVLM. Als u het programma bekijkt zult u ook zien dat het programma voor docenten Maatschappijleer allerlei aanknopingspunten biedt. In de workshops wordt de Tweede Wereldoorlog in verband gebracht met actuele contexten in de Nederlandse samenleving en met de oorlogen van deze tijd. Aanmelden voor deze conferentie op: www.leidscongresbureau.nl.

NVLM-bestuur

Arthur Pormes, voorzitter

telefoon.: 0346-262888

a.pormes@brokledede.nl

Coen Gelinck, secretaris

Nieuwe Prinsengracht 78 II

1018 VV Amsterdam

telefoon.: 020-6866972

coen@wxs.nl

Tom Stroobach, penningmeester

telefoon: 0320-249481

tstroobach@hotmail.com

Erik Cardinaals

erikcardinaals@home.nl

Ingrid Faas

ingridfaas@gmail.com

Eric Jensen

eric.jensen@planet.nl

Hans van Kruijsdijk

h.vankruijsdijk@fontys.nl

Berend-Jan Mulder

b.j.mulder@efa.nl

Rob van Otterdijk

r.vanotterdijk@chello.nl

Regula Rexwinkel

rexraats@planet.nl

Hans Teunissen

hans_teunissen@hotmail.com

Glenn Truideman

gmtruideman@home.nl

Adviserend voor de Tweede Fase

Gerard Ruijs

geruijs@planet.nl

Girorekening NVLM: 1889654
www.nvln.nl

Docentendag Maatschappijleer

Op vrijdag 2 februari 2007 organiseren het Instituut voor Publiek en Politiek (IPP) en de Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer (NVLM) de vijftiengste Docentendag Maatschappijleer in Eindhoven. Een van de gastsprekers is journalist Joris Luyendijk, kenner van de islam en het Midden-Oosten en voormalig correspondent van NRC Handelsblad. Andere sprekers zijn onder anderen prof.dr. Jos de Beus (representatieve democratie), prof.dr. Aafke Komter (sociale cohesie) en prof.dr. Ruud Koopmans (migratie). Het streven is om in de programmering weer een evenwichtige mix te creëren van sociale wetenschappers die over ontwikkelingen in hun vakgebied vertellen en docenten met goede voorbeelden uit de lespraktijk. Eind december ontvangt u de folder met de precieze programmering.

Community

Uit onze contacten met docenten blijkt dat bijna iedereen in de school behoefte heeft aan contact met collega's. Dit kunnen vakgenoten zijn, of mensen die vergelijkbare taken uitvoeren in de school, zoals leerlingbegeleiders en mentoren. Kennisnet heeft de community's opgezet om aan deze behoefte tegemoet te komen. Docenten kunnen gratis lid worden van een of meerdere community's. In een community vinden verschillende activiteiten plaats: discussie over het vak, vragen stellen aan specialisten, uitwisselen van (les)materiaal, experimenten met andere onderwijsvormen, trainingen in het gebruik van applicaties. Er zijn op dit moment zo'n vijftig community's verdeeld over de drie sectoren primair onderwijs, voortgezet onderwijs en beroeps- en volwasseneneducatie. Ook Maatschappijleer heeft een eigen community. De meeste docenten worden lid en blijven hiermee op de hoogte van het laatste vaknieuws.

Daarnaast kunt u actief zijn in de community, door mee te doen aan verschillende lopende projecten, het bouwen aan de toetsenbanken, mee te werken aan de Kennisnet-zoekmachine en nog veel meer. U kunt natuurlijk ook uw eigen geproduceerde materialen beschikbaar stellen aan uw collega-communityleden. Voor informatie: www.kennisnet.nl en <http://vakcommunitiesvo.kennisnet.nl/>.

Verkiezingsaffiches

Affiches zijn een oud hulpmiddel in verkiezingscampagnes. In een gezamenlijk project hebben het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP), het Forum voor Democratische Ontwikkeling (FDO) en het Instituut voor Publiek en Politiek (IPP) verkiezingsaffiches van 1918 tot en met 2004 verzameld: van 'Stemt Rood' (SDAP, Tweede Kamer 1918) tot 'Nederland Onafhankelijk' (Nieuw Rechts, Europees Parlement 2004). De collectie biedt een prachtig tijdsbeeld van 1918 tot heden. Op de internetpagina www.verkiezingsaffiches.nl zijn tientallen van deze affiches te zien, voorzien van aanvullende en verklarende informatie en opdrachten voor het voortgezet onderwijs. De pagina is onderverdeeld in vijf tijdvakken. De verkiezingen van 2002, 2003 en 2004 hebben een aparte pagina gekregen. Daarnaast worden de verschillende politieke partijen besproken, bevat de pagina een tijdbalk en worden politiek relevante begrippen als actief kiesrecht en zwevende kiezer nader uitgelegd. Meer informatie: www.verkiezingsaffiches.nl.

Het komende nummer van Maatschappij & Politiek verschijnt op 12 februari 2007.

De redactie wenst u prettige feestdagen

Aanvulling Vmbo-methoden

In het artikel 'Vmbo wil leergebieden' in *Maatschappij & Politiek* nummer 7 (pp.15-17) werden voorbeelden genoemd van materiaal dat momenteel voor het leergebied Mens & Maatschappij op de markt is. Dat leverde reacties op van uitgeverijen, die wel materiaal produceren, maar niet werden genoemd. Die noemen we bij wijze van rechtzetting daarom alsnog.

Uitgeverij ThiemeMeulenhoff heeft met Mundo een nieuwe, geïntegreerde methode ontwikkeld, in drie verschillende edities voor lwoo/vmbo-bk, vmbo-kgt en vmbo-t/h/v. Mundo biedt twaalf thema's die in willekeurige volgorde kunnen worden behandeld. Alleen het eerste thema geldt als een verplicht instapthema. Hier worden de basisvaardigheden aangeleerd die bij de verwerking van alle andere thema's nodig zijn. Per leerjaar worden twee van de zes thema's ook in projectvariant uitgevoerd en in project-schriften aangeboden.

Uitgeverij Malmberg heeft naast de projectenreeks inmiddels ook de geïntegreerde methode Gamma in 3 edities uitgebracht: lwoo/vmbo-b, vmbo-kgt en havo/vwo. Deze methode is uit veertien thema's opgebouwd. Het eerste thema, dat in februari/maart 2007 verschijnt, stelt basiskennis en vaardigheden aan de orde. De andere dertien thema's zijn flexibel aan te bieden en bevatten stof voor twee leerjaren.

Voor verdere informatie adviseren we de internetpagina's van de uitgeverijen te raadplegen.

De redactie

NOTEER ALVAST IN UW AGENDA!

Vrijdag 2 februari 2007

Docentendag Maatschappijleer

10.00 - 16.00 uur

**Hotel Dorint Sofitel Cocagne,
Eindhoven**

GASTLEZINGEN DOOR

- journalist Joris Luyendijk en
- Paul Schnabel, *voorzitter van de commissie Maatschappijwetenschappen*

EN VERDER

- Lezingen en presentaties door onder meer:
prof. dr. Jos de Beus, prof. dr. Aafke Komter, prof. dr. Ruud Koopmans, dr. Chris Aalberts, prof. dr. Oscar Saleminck, dr. Edien Bartels, prof. dr. Wim van Oorschot, dr. Paul Aarts en dr. R. van Swaaningen
- Producenten en uitgevers van lesmateriaal

HOE KUNT U DEELNEMEN?

Vanaf medio december is de uitnodigingsfolder met aanmeldingsformulier gereed.

Vraag deze aan via info@publiek-politiek.nl of kijk op www.publiek-politiek.nl

De toegang bedraagt € 87,50, incl. lunch/koffie/thee.

De Docentendag Maatschappijleer wordt jaarlijks georganiseerd door het Instituut voor Publiek en Politiek (IPP) en de Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer (NVLM)

Maatschappij & Politiek

is een uitgave van het Instituut voor Publiek en Politiek. Hierin zijn tevens opgenomen de mededelingen van de NVLM. De redactieleden zijn in hun journalistieke werkzaamheden onafhankelijk.

Redactie

Wolter Blankert, Radboud Burgsma, Harold Drost, Coen Gelinck, Iris Gerdez, Hans van der Heijde (hoofdred.), Lieke Meijs, Gerard van Rossum, Matthijs van Waveren, Jeff Peck (correspondent New York, VS).

Eindredactie

Maarten Cras

Vormgeving

Addy de Meester

Omslagfoto

IPP

Druk

Drukkerij Haasbeek

Uitgever

Instituut voor Publiek en Politiek,

Prinsengracht 911-915

1017 KD Amsterdam

telefoon 020 521 76 00

e-mail: uitgeverij@publiek-politiek.nl

Redactiesecretariaat

Instituut voor Publiek en Politiek

Prinsengracht 911-915

1017 KD Amsterdam

telefoon 020 521 76 00

e-mail: menp@publiek-politiek.nl

Abonnementsprijs M & P

€40,75 per jaar, Studenten €35,30, scholen

en instellingen €44,90. M & P verschijnt

acht keer per jaar. Losse nummers

€5,40 (exclusief verzendkosten).

Nieuwe abonnementen

Abonnementen kunnen op elk gewenst tijdstip ingaan na ontvangst van het abonnementsgeld. Afhankelijk van de ingangsdatum wordt een evenredig gedeelte van de prijs van een jaarabonnement in rekening gebracht. Abonnementen kunnen ook worden aangegaan met terugwerkende kracht. Dit is echter afhankelijk van de voorraad oude nummers. Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

